Załącznik nr 1 do uchwały nr 1339/2022
Zarządu Powiatu Wrzesińskiego z dn. 19 stycznia 2022 r.
w sprawie przeprowadzenia konsultacji projektu
Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami
Powiatu Wrzesińskiego na lata 2022-2025

POWIATOWY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU WRZESIŃSKIEGO na lata 2022-2025

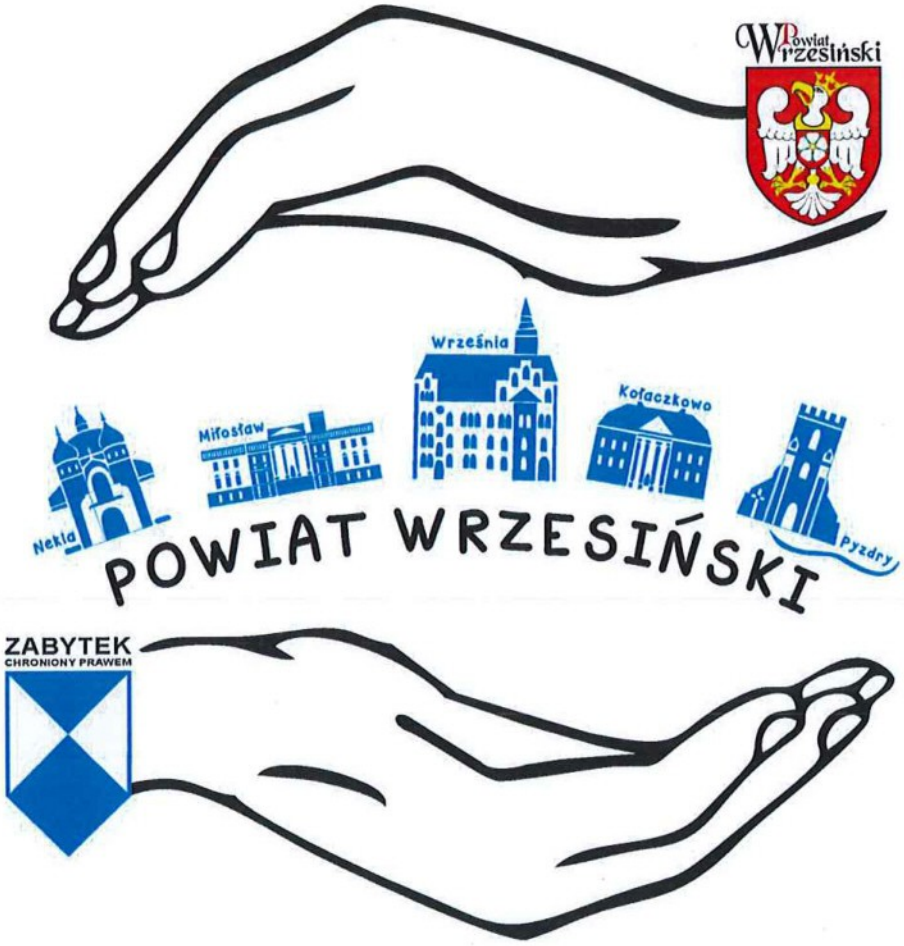

Opracował: *Sebastian Mazurkiewicz*

Września 2021

SPIS TREŚCI

1. Wstęp ... 4

1.1. Powiat wrzesiński ... 4

1.2. Świadomość potrzeby powiatowego programu opieki nad zabytkami ... 4

1.3. Cele powiatowego programu opieki nad zabytkami ... 5

1.4. Podstawa prawna opracowania powiatowego programu opieki nad zabytkami ... 5

1.4.1. Konstytucja RP ... 5

1.4.2. Ustawa o samorządzie powiatowym ... 5

1.4.3. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ... 5

2. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony zasobów dziedzictwa kulturowego ... 6

2.1. Zasadnicze uwarunkowania prawne w relacji z powiatowym programem opieki nad zabytkami ... 6

2.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z innymi opracowaniami związanymi z opieką nad zabytkami ... 10

2.2.1. Krajowy Program Opieki nad Zabytkami ... 10

2.2.2. Strategia rozwoju województwa wielkopolskiego ... 10

2.2.3. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa wielkopolskiego ... 11

2.2.4. Strategia rozwoju turystyki w województwie wielkopolskim ... 13

2.2.5. Wielkopolski Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami ... 14

3. Spójność programu opieki nad zabytkami powiatu wrzesińskiego na lata 2022-2025 z dokumentami wewnętrznymi ... 16

3.1. Strategia rozwoju powiatu wrzesińskiego na lata 2014-2020 ... 16

3.2. Program ochrony środowiska dla powiatu wrzesińskiego na lata 2017-2020 z uwzględnieniem perspektywy na lata 2021-2024 ... 17

3.3. Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Powiatu Wrzesińskiego ... 17

3.4. Programy opieki nad zabytkami gmin z terenu powiatu wrzesińskiego ... 18

4. Zasoby dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu wrzesińskiego ... 19

4.1. Charakterystyka zabytków w powiecie ... 19

4.2. Zabytki nieruchome ... 19

4.2.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków ... 20

4.2.2. Pozostałe zabytki nieruchome niewpisane do rejestru zabytków ... 27

4.3. Zabytki ruchome ... 27

4.4. Obszarowe wpisy ochrony zabytków ... 29

4.4.1. Układ urbanistyczny miasta Miłosław ... 29

4.4.2. Układ urbanistyczny miasta Pyzdry ... 29

4.4.3. Układ urbanistyczny miasta Września ... 30

4.4.4. Układy niewpisane do rejestru zabytków ... 30

4.4.5. Park kulturowy ... 30

4.5. Zabytkowe cmentarze ... 31

4.6. Zabytki archeologiczne ... 34

4.6.1. Charakterystyka zabytków archeologicznych w powiecie ... 34

4.6.2. Wykaz stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków ... 35

4.6.3. Stanowiska o własnej formie krajobrazowej ... 36

4.6.4. Zestawienie liczbowe zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych ... 36

4.7. Muzea i placówki paramuzealne ... 36
4.7.1. Muzeum Regionalne im. Dzieci Wrzesińskich we Wrześni ... 37
4.7.2. Muzeum Regionalne Ziemi Pyzdrskiej w Pyzdrach ... 37
4.7.3. Rezerwat Archeologiczny „Gród w Grzybowie" – Oddział Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy ... 37
4.7.4. Izba Pamięci im. Władysława Reymonta w Kołaczkowie ... 38
4.7.5. Izba Pamięci Banku Spółdzielczego w Kołaczkowie ... 38
4.7.8. Izba Pamięci (Sala Historyczna) w Nekli ... 38
4.8. Miejsca pamięci narodowej ... 38
4.8.1. Definicja miejsca pamięci narodowej ... 38
4.8.2. Groby wojenne ... 39
4.8.3. Groby weteranów ... 41
4.9. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy ... 42
4.9.1. Zabytkowe parki ... 42
4.9.2. Formy ochrony przyrody ... 44
4.9.2.1. Rezerwaty przyrody ... 44
4.9.2.2. Parki krajobrazowe ... 45
4.9.2.3. Obszary chronionego krajobrazu ... 46
4.9.2.4. Pomniki przyrody ... 47
4.10. Niematerialne dziedzictwo kulturowe ... 50
5. Uwarunkowania wewnętrzne opieki nad zasobami dziedzictwa i krajobrazu kulturowego na obszarze powiatu wrzesińskiego ... 53
5.1. Stan zachowania i obszary największego zagrożenia zabytków ... 53
5.1.1. Kościoły i klasztory ... 53
5.1.2. Pałace i dwory ... 53
5.1.3. Zespoły folwarczne ... 53
5.1.4. Cmentarze ... 54
5.1.5. Parki ... 54
5.1.6. Zabytki archeologiczne ... 54
5.2. Zabytki będące własnością, współwłasnością lub pod zarządem powiatu ... 55
5.3. Znakowanie zabytków ... 62
5.4. Turystyka ... 62
5.4.1. Szlaki turystyczne ... 62
5.4.1.1. Szlaki samochodowe ... 63
5.4.1.2. Szlaki rowerowe ... 63
5.4.1.3. Szlaki piesze ... 64
5.4.1.4. Szlaki kajakowe ... 65
6. Kierunki realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami ... 66
6.1. Kierunki realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami i podjęte działania ... 66
7. Instrumentarium realizacji oraz monitoring powiatowego programu opieki nad zabytkami ... 71
7.1. Instrumentarium realizacji ... 71
7.2. Monitoring realizacji ... 75

1. WSTĘP

1.1. Powiat wrzesiński

Powiat wrzesiński położony jest w sercu Wielkopolski, na Równinie Wrzesińskiej, w miejscu gdzie narodziła się polska państwowość. To właśnie stąd wyszli przedstawiciele dynastii piastowskiej. Pozostałość jednego z piastowskich grodów znajduje się na terenie powiatu wrzesińskiego we wsi Grzybowo. To obszar nad rzeką Wrześnicą otrzymał od Bolesława Chrobrego przybyłego z Czech książę Poraj, starszy brat biskupa praskiego Wojciecha. Został on protoplastą rodu Porajów, którzy założyli Wrześnię. Przez kolejne wieki Pyzdry wraz z zamkiem były znaczącym ośrodkiem gospodarczym i społecznym dla regionu. W miejscu tym gościli królowie i książęta. Z kolei w czasach zaborów ziemia wrzesińska zasłynęła z walki o narodowe przetrwanie w okresie powstań z 1806 r., 1848 r. z bitwami pod Miłosławiem i Sokołowem, czy powstania wielkopolskiego 1918-1919 r. Wrześnię i ziemię wrzesińską rozsławił też strajk szkolny Dzieci Wrzesińskich z 1901 r. W rozwój gospodarczy i kulturalny mieli też wkład ziemianie. Wszystkie te wydarzenia historyczne, zarówno bardziej znane jak i mniej znane unaocznią pozostałe z tamtych czasów obiekty zabytkowe. Grodziska i inne stanowiska archeologiczne, zabytkowe kościoły i klasztory, dwory i pałace, folwarki, budynki użyteczności publicznej, budynki przemysłowe, budynki mieszkalne, zabytkowe parki i ogrody stanowią nasze dziedzictwo. Obiekty te stały się zabytkami, mają wartości historyczne, naukowe i artystyczne.

1.2. Świadomość potrzeby powiatowego programu opieki nad zabytkami

Dziedzictwo kulturowe, to dorobek materialny i duchowy poprzednich pokoleń jak i naszych czasów. Do dziedzictwa kulturowego oprócz dziedzictwa archeologicznego, architektonicznego i dziedzictwa sztuki zaliczamy także przejawy życia takie jak np. formy gospodarowania, przejawy rozwoju społeczności i inne elementy stanowiące o naszej kulturze.

Świadomość potrzeby ratowania i ochrony zabytków jest coraz powszechniejsza wśród mieszkańców. Dbanie o należyty stan i atrakcyjny wygląd zabytków jest naszym obywatelskim obowiązkiem. Rewitalizacja poszczególnych obiektów jak również całych zespołów zabudowy jest szansą na ich uratowanie. W takich przedsięwzięciach pomagać ma powiatowy program opieki nad zabytkami, przewidziany przez ustawę o ochronie i opiece nad zabytkami, oraz wynikający z społecznej potrzeby. Jest także czynnikiem w upowszechnianiu wiedzy i pomaganiu właścicielom zabytków w dbaniu o dobrą kondycję substancji zabytkowej. Aby powiat stał się piękny dla mieszkańców i atrakcyjny dla turystów trzeba zadbać o lokalne zabytki.

Jest to kolejny powiatowy program opieki nad zabytkami będący kontynuacją poprzedniego programu. Koreluje on z programami opieki nad zabytkami uchwalonymi przez poszczególne gminy powiatu wrzesińskiego. W programie podkreśla się aspekty dziedzictwa kulturowego powiatu, które należy chronić i objąć opieką.

„Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Wrzesińskiego na lata 2022 – 2025" jest dokumentem o charakterze uzupełniającym w stosunku do innych aktów planowania w powiecie. Nie stanowi aktu prawa miejscowego, lecz jest dokumentem polityki administracyjnej w zakresie podejmowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania i koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Program opieki nad zabytkami stanowi podwalinę współpracy między samorządem powiatowym, poszczególnymi gminami powiatu, społecznymi opiekunami zabytków, właścicielami zabytków i wojewódzkim konserwatorem zabytków.

1.3. Cele powiatowego programu opieki nad zabytkami

Cele powiatowego programu opieki nad zabytkami wskazuje art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2021, poz. 710, zm. Dz. U. 2021, poz. 954):

1. (*uchylony*),
2. uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
3. zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
4. wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
5. podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
6. określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystywaniem tych zabytków,
7. podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

1.4. Podstawa prawna opracowania powiatowego programu opieki nad zabytkami

1.4.1. Konstytucja RP

Na mocy art. 5 *Konstytucji Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* (Dz. U. 1997, nr 78, poz. 483): „*Rzeczpospolita Polska strzeże (...) dziedzictwa narodowego*", oraz na mocy art. 6. tejże konstytucji: „*Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju*".

1.4.2. Ustawa o samorządzie powiatowym

Zgodnie z art. 4 ust. 1 pkt 7 Ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. 2020, poz. 920) samorząd powiatowy zobowiązany jest do wykonywania określonych zadań publicznych o charakterze ponadgminnym w stosunku do kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

1.4.3. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Na mocy art. 87 *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz. U. 2021, poz. 710, zm. Dz. U. 2021, poz. 954) zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.

Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Programy ogłaszane są w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy. Sprawozdanie z realizacji wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami jest przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i właściwemu wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

2. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

2.1. Zasadnicze uwarunkowania prawne w relacji z programem opieki nad zabytkami

Głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2021, poz. 710, zm. Dz. U. 2021, poz. 954).

Art. 3 ustawy definiuje:

1) **zabytek** - nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
2) **zabytek nieruchomy** - nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt 1;
3) **zabytek ruchomy** - rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt 1;
4) **zabytek archeologiczny** - zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;
5) **instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami** - instytucję kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;
6) **prace konserwatorskie** - działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;
7) **prace restauratorskie** - działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;
8) **roboty budowlane** - roboty budowlane w rozumieniu przepisów *Prawa budowlanego*, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;
9) **badania konserwatorskie** - działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;
10) **badania architektoniczne** - działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;
11) **badania archeologiczne** - działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;
12) **historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny** - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
13) **historyczny zespół budowlany** - powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;
14) **krajobraz kulturowy** - przestrzeń historycznie ukształtowaną w wyniku działalności człowieka, zawierającą wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze;

15) **otoczenie** - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

W art. 4. sprecyzowano na czym polega ochrona zabytków, sprawowana przez organy administracji publicznej:

1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
5) kontrola stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Art. 5 odróżnia ochronę zabytków sprawowaną przez organy administracji publicznej od opieki nad zabytkami sprawowanej przez właściciela zabytku, która polega na zapewnieniu warunków:

1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Art. 6 określa jakie zabytki podlegają ochronie i opiece bez względu na stan zachowania:

1) Zabytki nieruchome będące, w szczególności:
   a) krajobrazami kulturowymi,
   b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
   c) dziełami architektury i budownictwa,
   d) dziełami budownictwa obronnego,
   e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
   f) cmentarzami,
   g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
   h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.
2) Zabytki ruchome będące, w szczególności:
   a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
   b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
   c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
   d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami

świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,

e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz.U. 2019, poz. 1479),

f) instrumentami muzycznymi,

g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,

h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

3) Zabytki archeologiczne będące, w szczególności:

a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,

b) cmentarzyskami,

c) kurhanami,

d) reliktami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ochronie mogą również podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Art. 7. wymienia formy ochrony zabytków:

1. wpis do rejestru zabytków,

1a. wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa,

2. uznanie za pomnik historii,

3. utworzenie parku kulturowego,

4. ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Podstawą do sporządzenia programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy jest wprowadzenie przez gminy gminnej ewidencji zabytków (art. 21). Sposoby prowadzenia rejestru zabytków oraz krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem określa minister właściwy do spraw kultury i dziedzictwa narodowego (art. 24).

Organ stanowiący gminy, powiatu albo województwa zgodnie z art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2021, poz. 710, zm. Dz. U. 2021, poz. 954) może udzielać dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków na podstawie zasad określonych w uchwale podjętej przez ten organ.

Starosta jest właściwym organem w postepowaniu wywłaszczeniowym podjętym na wniosek właściwego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w przypadku stwierdzenia zagrożenia dla zabytku nieruchomego lub ruchomego (art. 50). W uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków Starosta ma również prawo do umieszczania na zabytkach znaku zabytku chronionego prawem (art. 12), którego forma została określona w Rozporządzeniu Ministra Kultury w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych z dnia 09 lutego 2004 r. (Dz. U. 2004, nr 30, poz. 259).

Starosta może, na podstawie wniosku Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, ustanowić społecznego opiekuna zabytków (art. 103). Społeczny opiekun zabytków podejmuje działania związane z zachowaniem wartości zabytków i utrzymaniem ich w jak najlepszym stanie oraz upowszechnia wiedzę o zabytkach. W tym zakresie współdziała z wojewódzkim konserwatorem zabytków oraz starostą.

Przepisy dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami zawarte są także w następujących obowiązujących aktualnie ustawach:

- w ustawie z dnia 25 maja 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury (Dz.U. 2019, poz. 1591),
- w ustawie z dnia 20 lutego 2015 r. o rzeczach znalezionych (Dz.U. 2019, poz. 908),
- w ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. *Prawo ochrony środowiska* (Dz.U. 2020, poz. 1219),
- w ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. 2020, poz. 55),
- w ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz.U. 2020, poz. 65),
- w ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2020, poz. 293 ze zmianami),
- w ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. *Prawo budowlane* (Dz.U. 2020, poz. 1333),
- w ustawie z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz.U. 2015, poz. 774),
- w ustawie z dnia 31 sierpnia 2011 r. o zmianie ustawy o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2011, nr 207, poz. 1230),
- w ustawie z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz ocena oddziaływania na środowisko (Dz.U. 2020, poz. 283 ze zmianami),
- w ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz.U. 2020, poz. 1057).

Przepisy dotyczące ochrony zabytków gromadzonych w muzeach i w bibliotekach zawarte są:

- w ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz.U. 2020, poz. 902),
- w ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz.U. 2019, poz. 1479).

Przepisy dotyczące ochrony materiałów archiwalnych określono:

- w ustawie z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz.U. 2020, poz. 164).

Przepisy dotyczące miejsc pamięci narodowej zawarte są:

- w ustawie z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz.U. 2019, poz. 1882),
- w ustawie z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz.U. 2018, poz. 2337),
- w ustawie z dnia 22 listopada 2018 r. o grobach weteranów walk o wolność i niepodległość Polski (Dz.U. 2018, poz. 2529).

2.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z innymi opracowaniami związanymi z opieką nad zabytkami

2.2.1. Krajowy Program Opieki nad Zabytkami

Rada Ministrów uchwałą nr 82 z dnia 13 sierpnia 2019 r. przyjęła ***„Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022"***. Program jest głównym dokumentem strategicznym określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i inspekcji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów. Opracowując program zostały wzięte wnioski płynące z realizacji i ewaluacji poprzedniego programu na lata 2014-2017, a także zmianę systemu ochrony zabytków wprowadzoną ustawą z 22 czerwca 2017 r. Głównym celem obecnego programu jest „Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami", który będzie realizowany przez trzy cele szczegółowe, podzielone na kierunki działania. Pierwszym celem jest optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego, realizowana poprzez wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym i centralnym. Drugim celem jest wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami poprzez merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami oraz podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego. Trzecim zaś celem jest budowa świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego realizowana poprzez upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości oraz tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami.

Podmiotem wiodącym realizującym program jest Narodowy Instytut Dziedzictwa. Ponadto program realizują wojewódzcy konserwatorzy zabytków, dyrektorzy urzędów morskich, Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku oraz inne podmioty w zależności od potrzeb.

2.2.2. Strategia rozwoju województwa wielkopolskiego

Sejmik Województwa Wielkopolskiego uchwałą nr XVI/287/20 z dnia 27 stycznia 2020 r. przyjął ***Strategię rozwoju województwa wielkopolskiego do 2030 roku*** – dokument, który jest mapą drogową działań samorządu na najbliższą dekadę. W strategii wskazuje się na nowy model rozwoju regionalnego, zwany modelem funkcjonalnym. Ma on przyczynić się do zrównoważonego rozwoju naszego województwa i odpowiadać na zidentyfikowane wyzwania, które stoją przed Wielkopolską w najbliższym czasie. Został on tak zaprojektowany aby zapewnić społecznie, gospodarczo i terytorialnie zrównoważony rozwój naszego województwa. Dzięki niemu efektywnie będą rozwijane oraz wykorzystywane miejscowe zasoby i potencjały wszystkich obszarów województwa. Dokument podkreśla wielkopolską świadomość dziedzictwa przyrodniczego i cywilizacyjnego regionu jako kolebki państwowości polskiej oraz regionu zasłużonego w walce o niepodległość i suwerenność kraju. Wielkopolska to region o silnej identyfikacji regionalnej, poszanowaniu tradycji i kultywowaniu najlepszych wartości pokoleń. W Wielkopolsce dba się o środowisko przyrodnicze i ład przestrzenny. Dziedzictwo kulturowe jest ważnym elementem wzmacniającym atrakcyjność turystyczną regionu. W strategii jako misja samorządu wojewódzkiego wskazane jest umacnianie krajowej i europejskiej pozycji Wielkopolski, rozwój potencjału społecznego i gospodarczego, podnoszenie poziomu życia mieszkańców oraz dbanie o środowisko przyrodnicze i dziedzictwo kulturowe regionu dla dobra jego obecnych i przyszłych pokoleń w myśl zasad zrównoważonego rozwoju.

W drugim celu strategicznym rozwój społeczny Wielkopolski oparty jest na zasobach materialnych i niematerialnych regionu. W jednym z pakietów działań wyróżnia się dziedzictwo kulturowe Wielkopolski.

Dla zachowania tradycji i tożsamości kulturowej mieszkańców, odbudowy i utrzymania materialnego dorobku kultury i dziedzictwa regionu, ale także dla zwiększenia udziału mieszkańców w kulturze, wzmocnienia atrakcyjności inwestycyjnej i turystycznej województwa niezbędne jest wsparcie inwestycji w obszarze kultury. Spośród identyfikowanych w tym zakresie potrzeb wymienia się m.in.:

- Rozwój i promocję produktów turystyki kulturowej w Wielkopolsce ze szczególnym uwzględnieniem Szlaku Piastowskiego. Celem projektu jest zachowanie, ochrona, promowanie i dalszy rozwój znaczącego potencjału turystyki kulturowej Wielkopolski, opartej głównie na szczególnej roli regionu w historii Polski, w tym szlaków turystyki kulturowej, zwłaszcza Szlaku Piastowskiego ze względu na jego rangę i znaczenie historyczne.

2.2.3. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa wielkopolskiego

W dniu 25 marca 2019 r. uchwałą Nr V/70/19, Sejmik Województwa Wielkopolskiego uchwalił ***Plan zagospodarowania przestrzennego województwa wielkopolskiego wraz z Planem zagospodarowania przestrzennego miejskiego obszaru funkcjonalnego Poznania***.

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa wielkopolskiego jest najważniejszym dokumentem Samorządu Województwa Wielkopolskiego określającym politykę przestrzenną w granicach administracyjnych regionu, w tym dla miejskiego obszaru funkcjonalnego ośrodka wojewódzkiego. Plan określa model rozwoju przestrzennego, cele polityki przestrzennej i kierunki zagospodarowania przestrzennego województwa oraz rozmieszczenie inwestycji celu publicznego o znaczeniu ponadlokalnym, a także zasady zagospodarowania obszarów funkcjonalnych.

Plan zagospodarowania przestrzennego szczególną uwagę zwraca na zachowanie dziedzictwa kulturowego regionu. Jednym z zakresów rzeczowych planu jest system obszarów chronionych, w tym obszary ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu kulturowego, ochrony uzdrowisk oraz dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.
Efektem wielowiekowej historii rozwoju osadniczego Wielkopolski są licznie zachowane zabytki w postaci dzieł architektury, reprezentujących wszystkie style, całych założeń przestrzennych miast i wsi, zabytków ruchomych, dóbr kultury współczesnej, a także dziedzictwa niematerialnego.

Określone zostały także zagrożenia dla dziedzictwa kulturowego. Zachowanie wartości kulturowych województwa, oprócz działań ochronnych, wymaga także eliminacji zjawisk zagrażających zachowaniu i utrudniających dostępność dziedzictwa kulturowego (zabytków nieruchomych, w tym archeologicznych, ruchomych i niematerialnych), do których należą m.in.:

a) intensywne procesy suburbanizacji w otoczeniu dużych i średnich miast – wyludnianie się centrów miast, a w konsekwencji ich degradacja przestrzenna i społeczno-gospodarcza;
b) zainwestowanie przestrzeni na terenach otwartych oraz obszarów atrakcyjnych przyrodniczo i krajobrazowo;
c) konflikty przestrzenne wynikające z przebiegu szlaków transportowych – brak obwodnic drogowych dla miejscowości o zachowanych historycznych układach przestrzennych wpisanych do rejestru zabytków – przez historyczne centra 32 miejscowości przebiegają drogi krajowe, przez 40 – drogi wojewódzkie, a przez 38 – drogi powiatowe;
d) konflikty przestrzenne wynikające z potrzeb rozwoju naziemnych sieci infrastruktury technicznej, w tym instalacji do pozyskiwania energii ze źródeł odnawialnych;
e) zagrożenia wynikające z lokowania w sąsiedztwie zabytków obiektów niedostosowanych do skali otoczenia, często stwarzających kolizję widokową w obszarach stanowiących przedpola ekspozycji dla obiektów cennych kulturowo oraz wynikające z nieodpowiedniej dbałości o estetykę nowych obiektów niedostosowaną do wartości przestrzeni, w której są realizowane;
f) konflikty wynikające z prowadzonej działalności gospodarczej rolniczej i wydobywczej oraz wynikające z przeprowadzanych inwestycji budowlanych m.in. budowy nowych szlaków komunikacyjnych, linii energetycznych, zbiorników wodnych czy budownictwa w ujęciu ogólnym, wymagających prac ziemnych, zagrażające przede wszystkim zabytkom archeologicznym – ok. 68% stanowisk archeologicznych jest zagrożona w wyniku działalności rolniczej,

tzw. głęboką orką, 1% w wyniku wydobywania kruszyw, 20% stanowisk – w wyniku działalności inwestycyjnej. Wśród zagrożeń dla zachowania dziedzictwa niematerialnego wymienić należy zjawiska związane z globalizacją, migracjami, postępującymi procesami urbanizacji i industrializacji, zanik przekazu międzypokoleniowego czy nadmierny ruch turystyczny.

Pośród działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego dla poszczególnych typów krajobrazów kulturowych wskazano poszczególne zadania takie jak np.:

- dla miast powiatowych (w tym Wrześni):
  - ochronę terenów cennych przyrodniczo i kulturowo – zachowanie i poprawa zagospodarowania terenów zieleni urządzonej, wyznaczenie nowych terenów oraz zachowanie i rewitalizacja obszarów i obiektów zabytkowych;
- dla stref wysokiej intensywności procesów osadniczych – zapewnienie skoordynowanego rozwoju oraz integracji funkcjonalno-przestrzennej poprzez:
  - ochronę terenów cennych przyrodniczo i kulturowo – zachowanie istniejących terenów leśnych, łąk i pastwisk oraz terenów rolniczych o najwyższej przydatności dla celów produkcji rolnej, a także urządzanie i wyznaczanie nowych terenów zieleni publicznej oraz zachowanie i rewitalizacja obszarów i obiektów zabytkowych;
- dla stref średniej intensywności procesów osadniczych – zapewnienie równowagi pomiędzy potrzebami rozwoju i ochrony rolniczej i leśnej przestrzeni produkcyjnej oraz integracji funkcjonalno-przestrzennej poprzez:
  - ochronę terenów cennych przyrodniczo i kulturowo – zachowanie istniejących terenów leśnych, łąk i pastwisk oraz terenów rolniczych o najwyższej przydatności dla celów produkcji rolnej, a także urządzanie i wyznaczanie nowych terenów zieleni publicznej oraz zachowanie i rewitalizacja obszarów i obiektów zabytkowych
- w zakresie ochrony różnorodności biologicznej:
  - zachowanie, odtwarzanie i wzbogacanie sieci zieleni przydrożnej, w tym zabytkowych alei, stanowiących antropogeniczne korytarze ekologiczne i ważny element systemu ochrony krajobrazu;

Ważnym elementem jest wzmacnianie tożsamości narodowej i regionalnej poprzez działania ukierunkowane na osiągnięcie optymalnego stanu dziedzictwa kulturowego i krajobrazu. Polegać ma to na ochronie istniejących zasobów materialnych i duchowych oraz kreowaniu nowych jakości w obrębie poszczególnych dziedzin kulturowych, a zwłaszcza tworzeniu nowej jakości przestrzeni.

Wskazano m.in. następujące obiekty zabytkowe oraz obszary o najwyższych walorach środowiska kulturowego i przyrodniczego, wymagające zachowania i wzmocnienia działań ochronnych:

- obiekty znajdujące się na przebiegu Szlaku Piastowskiego: zabytki archeologiczne: stanowiska archeologiczne o własnej formie krajobrazowej, inne stanowiska archeologiczne ujęte w rejestrze zabytków;
- charakterystyczne dla regionu obiekty: założenia rezydencjonalne wraz z parkami, założenia folwarczne, obiekty sakralne (kościoły katolickie i poewangelickie, synagogi), cmentarze, obiekty obronne, obiekty techniczne (przemysłowe, dworcowe, gospodarcze, stopnie wodne, młyny wodne, zabytkowe wiatraki), obiekty użyteczności publicznej, dobra kultury współczesnej, miejsca pamięci narodowej, w tym w szczególności pomniki, cmentarze, obozy jenieckie, miejsca bitew historycznych wraz z ich otoczeniem, obiekty związane z kulturą religijną w tym miejsca kultu i sanktuaria;

- historyczne układy przestrzenne miast i wsi oraz inne założenia kompozycyjne wraz z nawarstwieniami kulturowymi: pozostałe układy urbanistyczne miast i układy ruralistyczne wsi ujęte w rejestrze zabytków.

Program zagospodarowania przestrzennego województwa wielkopolskiego wśród obszarów o wysokich wartościach kulturowych i krajobrazowych wschodzące w obszar metropolitalny miasta Poznania, z terenu powiatu wrzesińskiego wymienia gród w Grzybowie, gotycki kościół farny we Wrześni i miasto Wrześnię z miejscem pamięci dotyczącego okresie zaborów (Szkoła Dzieci Wrzesińskich).

Elementem wspomagającym poznanie dziedzictwa kulturowego są zróżnicowane formy turystyki i rekreacji. Na obszarze województwa wielkopolskiego wskazuje się następujące obszary wizerunkowe dla rozwoju zróżnicowanych form turystyki o znaczeniu ponadregionalnym: Szlak Piastowski – stanowiący strategiczne pasmo kulturowe Wielkopolski, związane z początkami państwa polskiego (wśród obiektów szlaku znajduje się Rezerwat Archeologiczny Gród w Grzybowie) a także szlaki o znaczeniu regionalnym: Droga Świętego Jakuba, Szlak Adama Mickiewicza, Szlak Wiosny Ludów.

2.2.4. Strategia rozwoju turystyki w województwie wielkopolskim

Przyjęta przez Sejmik Województwa Wielkopolskiego 25 kwietnia 2016 r. ***Strategia rozwoju turystyki w województwie wielkopolskim do 2020 roku*** (Uchwała Nr XVIII/481/16), wśród priorytetów i celów rozwoju turystyki w województwie wskazuje główne pola strategiczne, w których generują i kumulują się procesy rozwojowe i działalność w dziedzinie turystyki. Pola te stanowią główne obszary wieloletnich i docelowych działań zmierzających do osiągnięcia celu nadrzędnego w turystyce wielkopolskiej. Do priorytetów rozwojowych zaliczono rozwój walorów turystycznych. Celem strategicznym jest tu podnoszenie atrakcyjności turystycznej regionu poprzez lepszą ochronę, ekspozycję i organizację zasobów kulturowych i przyrodniczych.

Opieka nad zabytkami wyłania się w dwóch celach operacyjnych:

1. Cel operacyjny I.5.1. *Wzrost atrakcyjności produktów turystyki wiejskiej.*

   Współcześni turyści oczekują nie tylko wysokiej jakości usług, ale również indywidualnie dopasowanej oferty, która odpowiadać będzie na ich potrzeby i oczekiwania. Charakterystyczne jest przy tym poszukiwanie autentyczności i regionalizmu oraz nastawienie na poznawanie miejscowych zwyczajów. Niezbędnym warunkiem rozwoju turystyki wiejskiej jest wzrost jej atrakcyjności poprzez rozwój specjalistycznej i konkurencyjnej oferty, wykorzystującej zwyczaje, tradycje i kulturę wielkopolskiej wsi.

   Cel ten realizowany powinien być przede wszystkim przez następujące kierunki działań:

   1) Wspieranie budowy i rozbudowy obiektów turystyki wiejskiej, w szczególności adaptacji obiektów zabytkowych na cele turystyczne (np. izby pamięci, skanseny).
   2) Wspieranie produktów specjalistycznych i konkurencyjnych, kładących nacisk na autentyczność, lokalność oraz kulturę (lokalne tradycje i zwyczaje), w tym tzw. „wiosek tematycznych".
   3) Wspieranie imprez i wydarzeń promujących lokalną kulturę – tradycje i zwyczaje wielkopolskiej wsi oraz kuchnię regionalną.
   4) Wspieranie projektów związanych z poprawą estetyki wielkopolskiej wsi i obiektów turystyki wiejskiej.

2. Cel operacyjny IV.2.2. Wspieranie inwestycji w infrastrukturę noclegową na obszarach o dużej atrakcyjności i niedostatecznym zagospodarowaniu turystycznym.

   Dla realizacji celu konieczne są następujące kierunki działań:

   1) Wspieranie inwestycji związanych z adaptacją obiektów zabytkowych

(dwory, pałace, kamienice, zabudowa wiejska) na cele związane ze świadczeniem usług noclegowo-gastronomicznych.

W diagnozie turystyki w województwie wielkopolskim podkreślone zostały walory antropogeniczne Wielkopolski, będącej kolebką państwowości polskiej, na terenie której zlokalizowane są obiekty o wczesnośredniowiecznym rodowodzie (np. grodziska w Gieczu czy Grzybowie). Dzięki nim Wielkopolska należy do regionów bogatych w walory krajoznawcze.

Klasyfikacja walorów krajoznawczych

Do przeprowadzenia analizy zróżnicowania typologicznego walorów, przyjęto klasyfikację rzeczową zawartą w założeniach programowych i organizacyjnych Inwentaryzacji Krajoznawczej PTTK. Klasyfikacja inwentaryzacyjna obejmuje osiem typów obiektów, z czego punkty 2 – 7 dotyczą walorów kulturowych:

1) **Środowisko przyrodnicze** (obiekty geologiczne, krajobraz, wody powierzchniowe, formy ochrony przyrody, parki i ogrody).
2) **Obiekty archeologiczne** (grodziska, rezerwaty, cmentarzyska, dawne miejsca produkcji, miejsca i zabytki kultowe).
3) **Zabytki architektury i urbanistyki** (założenia miejskie, budynki mieszkalne, pałace i dwory, obiekty i zespoły sakralne, obiekty użyteczności publicznej, obiekty obronne, budynki gospodarcze, obiekty małej architektury).
4) **Upamiętnione miejsca historyczne** (miejsca bitew i innych wydarzeń historycznych, cmentarze, pomniki, tablice pamiątkowe i epitafia, miejsca związane z wybitnymi ludźmi i in.).
5) **Zabytki techniki** (obiekty przemysłowe, rzemieślnicze, transportu i komunikacji, budowle hydrotechniczne i wiatrowe, obiekty górnictwa, zegary słoneczne i wieżowe).
6) **Muzea, archiwa, zbiory** (muzea i zbiory ponadregionalne, regionalne, skanseny, izby regionalne, pamięci narodowej, zbiory prywatne o wartości krajoznawczej).
7) **Obiekty i ośrodki kultury ludowej** (układy ruralistyczne, obiekty sakralne, chałupy, zagrody, budynki gospodarcze, przemysłowe, rzemieślnicze, czynne ośrodki sztuki ludowej, folklor).
8) **Obiekty współczesne** (powstałe po 1945 roku), imprezy (założenia przestrzenne, obiekty użyteczności publicznej, budynki mieszkalne, tradycyjne imprezy kulturalne i in.).

2.2.5. Wielkopolski Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami

Województwo Wielkopolskie posiada ***Wielkopolski Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami na lata 2017-2020*** wprowadzony uchwałą nr XXXVIII/901/17 Sejmiku Województwa Wielkopolskiego z 27 listopada 2017 r. Program kontynuuje cele ***Wielkopolskiego Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2013-2016***.:

1. Włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju.
2. Uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej.
3. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.
4. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego.

5. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami.
6. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem zabytków.
7. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Wojewódzki program uzupełniono także o nowe cele:

1. Poprawa stanu zabytków poprzez podjęcie działań mających na celu poprawę ich zachowania.
2. Włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju.
3. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych i turystycznych.
4. Włączanie problemów ochrony dziedzictwa kulturowego Wielkopolski do działań edukacyjnych.
5. Prowadzenie planowych działań wspierających dziedzictwo niematerialne.
6. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.
7. Podejmowanie i określanie warunków współpracy z właścicielami obiektów zabytkowych.

3. SPÓJNOŚĆ PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU WRZESIŃSKIEGO NA LATA 2022-2025 Z DOKUMENTAMI WEWNĘTRZNYMI

3.1. Strategia rozwoju powiatu wrzesińskiego na lata 2014-2020

Rada Powiatu we Wrześni uchwałą nr 36/VI/2015 z dnia 21 maja 2015 r. przyjęła „Strategię rozwoju powiatu wrzesińskiego na lata 2014 - 2020", zaś uchwałą nr 118/XIX/2016 z dnia 2 czerwca 2016 r. dokonała jej zmiany. W dokumencie jednym z celów strategicznych jest poprawa ładu przestrzennego i rewitalizacja przestrzeni publicznej. Kierunkami działań w tym zakresie jest:

a) **Ochrona dziedzictwa kulturowego.**
Celem jest ochrona dziedzictwa kulturowego na terenie powiatu wrzesińskiego. Zadania powinny być realizowane zgodnie z obowiązującym *Powiatowym Programem Opieki nad Zabytkami Powiatu Wrzesińskiego*. Kierunek ten realizują m.in. Starostwo Powiatowe we Wrześni, inne samorządy, organizacje pozarządowe, parafie.

b) **Wspieranie prac konserwatorskich i remontowych na obiektach zabytkowych.**
Jednym z kluczowych problemów, które dotyczą opieki nad zabytkami na terenie powiatu wrzesińskiego, jest kwestia własności nieruchomości lub wyposażenia ruchomego. Z tym związane są przede wszystkim problemy dotyczące konserwacji, pozyskiwania dofinansowania, odpowiedzialności za stan techniczny oraz dostępności obiektu. Zadania dotyczące prac konserwatorskich i remontowych na obiektach zabytkowych powinny być spójne z celami powiatowego programu opieki nad zabytkami powiatu wrzesińskiego. Niezbędne jest podjęcie działań na rzecz ustalenia stosunków własnościowych, odpowiedzialności za stan obiektów, co jest istotne przy wdrażaniu wyżej wymienionego programu opieki nad zabytkami. Kierunek ten realizują m.in. Starostwo Powiatowe we Wrześni, inne samorządy, organizacje pozarządowe, właściciele obiektów zabytkowych.

c) **Promowanie dziedzictwa kulturowego w tym ich oznakowanie i informacja**
Celem jest efektywne promowanie dziedzictwa kulturowego z terenu powiatu wrzesińskiego. Do istotnych zadań należy m.in. odpowiednie oznakowanie oraz informacja o obiektach zabytkowych i szlakach kulturowych. Na chwilę obecną brakuje odpowiedniego oznaczenia obiektów na drogach dojazdowych do zabytków, przy nich, a także jest niewystarczająca informacja o dziedzictwie kulturowym powiatu wrzesińskiego. Kluczowym zadaniem w tym zakresie będzie utworzenie punktu informacji turystycznej, który będzie dysponował atrakcyjnym zestawem materiałów informacyjno-promocyjnych, a także będzie miał za zadanie informować zainteresowanych o szlakach turystycznych i zabytkach powiatu. Kierunek ten realizują m.in. Starostwo Powiatowe we Wrześni, inne samorządy, organizacje pozarządowe.

Strategia rozwoju powiatu wrzesińskiego zauważa, że powiat wrzesiński posiada wiele cennych kulturowo zabytków architektury sakralnej oraz dworskiej, a także założeń ogrodowych, parków oraz obiektów ruchomych. Sprawą problemową są kwestie własności obiektów zabytkowych. W wyniku tego powstają trudności związane z konserwacją, pozyskiwaniem dofinansowania, odpowiedzialnością za stan techniczny oraz dostępnością obiektów. Powiat wrzesiński realizuje cele związane z ochroną dziedzictwa kulturowego na podstawie opracowanego powiatowego programu opieki nad zabytkami. Najwięcej obiektów zabytkowych znajduje się na terenie gminy Września – zarówno pod względem zabytków archeologicznych, architektury, parków oraz cmentarzy. Należy zauważyć, że najcenniejsze zabytki nieruchome znajdują się także we Wrześni. Należy tu przede wszystkim zabytkowy układ urbanistyczny oraz kościół farny z wyposażeniem.

Do zadań związanych z opieką nad zabytkami w ramach strategii należy:

1) Realizacja powiatowego programu opieki nad zabytkami oraz prowadzenie prac konserwatorskich,

2) Publikacja materiałów promocyjnych i informacyjnych,
3) Utworzenie Powiatowej Informacji Turystycznej.

3.2. Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Wrzesińskiego na lata 2017-2020 z uwzględnieniem perspektywy na lata 2021-2024

Dokumentem o zasięgu powiatowym, gdzie zwraca się także uwagę na zabytki, a zwłaszcza na zabytkowe parki jest ***Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Wrzesińskiego na lata 2017-2020 z uwzględnieniem perspektywy na lata 2021-2024*** przyjęty przez Radę Powiatu Wrzesińskiego uchwałą nr 253/XXXIX/2017 z dnia 28.12.2017 r. W programie przy ochronie środowiska naturalnego pod względem opieki nad zabytkami ujęto następujące zagadnienia:

1) Na przygotowanych mapach zagrożenia powodziowego zaznaczono m.in. obszary i obiekty zabytkowe,
2) Jedną z zasad zagospodarowania Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego jest ochrona licznych stanowisk archeologicznych oraz zachowanych wysokiej klasy zabytków,
3) W zachowaniu różnorodności krajobrazu przyrodniczego ważna jest ochrona krajobrazu przyrodniczo-kulturowego, w tym zabytkowych parków i ogrodów,
4) W priorytecie ochrony atmosfery ujęte zostało wsparcie programów ochrony powietrza m.in. w obiektach zabytkowych,

3.3. Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Powiatu Wrzesińskiego

Ochrona zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych, polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem. Realizowanie i prowadzenie przedsięwzięć ochrony zabytków polega na:

1. Zapobieganiu i prowadzeniu prac przygotowawczych - w czasie poprzedzającym wystąpienie konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej,
2. Podwyższeniu gotowości wprowadzonej w okresie narastania bezpośredniego zagrożenia poprzez właściwe organy kierowania kryzysowego,
3. Reagowaniu w czasie wystąpienia i trwania konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej,
4. Zabezpieczeniu i dokumentowaniu po ustąpieniu konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowej.
5. Ochronie zabytków ruchomych.

„*Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Powiatu Wrzesińskiego*" został uzgodniony z Wielkopolskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków oraz Szefem Obrony Cywilnej Województwa Wielkopolskiego. Plan został przyjęty Zarządzeniem nr 1/2020 Starosty Wrzesińskiego z 6 lutego 2020 r. Przeprowadzone zostały aktualizacje planu.

Podobnie plany ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych uzgadniane z Wielkopolskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków oraz Szefem Obrony Cywilnej Powiatu Wrzesińskiego tworzą samorządy gminne dla zabytków na swoim obszarze. Na terenie powiatu wrzesińskiego przyjęte polany posiadają:

- Gmina Kołaczkowo – *Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Gminy Kołaczkowo*, 2016 r.
- Gmina Miłosław – *Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Gminy Miłosław*, 2019 r.

- Gmina Września – *Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Miasta i Gminy Września*, 2016 r.
- Gmina Nekla – *Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Gminy Nekla*, 2016 r.
- Gmina Pyzdry – *Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych dla Gminy Pyzdry*, 2016 r.

3.4. Programy Opieki nad Zabytkami gmin z terenu powiatu wrzesińskiego

W gminach z terenu powiatu wrzesińskiego przyjęte są następujące gminne programy opieki nad zabytkami:

- Gmina Kołaczkowo - *Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Kołaczkowo na lata 2021-2024*, przyjęty Uchwałą nr XXVIII/202/2021 Rady Gminy Kołaczkowo z dnia 18 maja 2021 r.,
- Gmina Miłosław – *Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Miłosław na lata 2021-2024*, przyjęty Uchwałą nr XXXIII/270/21 Rady Miejskiej w Miłosławiu z dnia 27 kwietnia 2021 r.,
- Gmina Września – *Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Miasta i Gminy Września na lata 2021-2024*, przyjęty Uchwałą nr XXI/208/2021 Rady Miejskiej we Wrześni z dnia 4 lutego 2021 r.,
- Gmina Nekla – *Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Miasta i Gminy Nekla na lata 2019-2022*, przyjęty Uchwałą nr X/97/2019 Rady Miejskiej Gminy *Nekla* z dnia 25 września 2019 r.,
- Gmina Pyzdry – *Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla Miasta i Gminy Pyzdry na lata 2020-2023*, przyjęty Uchwałą Nr XI/88/19 Rady Miejskiej w Pyzdrach z dnia 28 listopada 2019 r.

4. ZASOBY DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU WRZESIŃSKIEGO

4.1. Charakterystyka zabytków w powiecie

Na terenie powiatu znajdują się zabytki archeologiczne, z których największe i najcenniejsze jest grodzisko w Grzybowie (szczegółowiej o zabytkach archeologicznych w rozdziale 4.6.1). Najcenniejsze zgrupowania zabytków nieruchomych znajdują się we Wrześni, Pyzdrach oraz w Miłosławiu. Ich układy urbanistyczne zostały wpisane do rejestru zabytków (szczegółowiej o układach urbanistycznych podrozdziałach: 4.4.2. Miłosław, 4.4.2. Pyzdry, 4.4.3. Września, 4.4.4 Nekla i Targowa Górka).

Najliczniejszą grupa zabytków wpisanych do rejestru są zabytki sakralne. Najcenniejszymi kościołami są: kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP i św. Stanisława bm we Wrześni (kościół farny) oraz kościół parafialny pw. Narodzenia NMP w Pyzdrach (kościół farny) oraz kościół pw. Ścięcia Głowy Św. Jana Chrzciciela w Pyzdrach (kościół poklasztorny). Kolejne zabytkowe obiekty sakralne to drewniane kościoły w Wrześni (Lipówka), Nowej Wsi Królewskiej, Kaczanowie, Grzybowie, Opatówku, Zielińcu, Czeszewie oraz Wrąbczynkowskich Holendrach. Do zabytkowych kościołów murowanych należą świątynie w Wrześni (kościół Św. Ducha), Miłosławiu, Biechowie, Nekli, Targowej Górce, Bardzie, Marzeninie, Węgierkach, Gozdowie, Bieganowie, Sokolnikach, Kołaczkowie, Grabowie Królewskim czy też budynki klasztorne w Pyzdrach oraz Biechowie.

Ciekawymi zabytkami wpisanymi do rejestru są też pozostałości dawnego zamku czy relikty murów miejskich w Pyzdrach, dalej obiekty użyteczności publicznej we Wrześni (ratusz, dawna szkoła katolicka elementarna, miejskie progimnazjum – ob. liceum, willa starosty), Miłosławiu (dawna szkoła elementarna), czy niektóre obiekty mieszkalne we Wrześni (domy przy ul. Warszawskiej 5,10,15, ul. Gnieźnieńskiej 36) czy przemysłowe (kolejowa wieża ciśnień), Pyzdrach (dom podcieniowy) oraz Miłosławiu (np. dom „Bazar"). Charakterystycznym elementem krajobrazu są także założenia dworskie, folwarczne i parkowe. Stanowią one dziedzictwo historii dawnego ziemiaństwa. Największe zespoły dworsko-parkowe znajdują się we Wrześni, Miłosławiu i Nekli. Kolejne znajdują się w Kołaczkowie, Bieganowie, Zielińcu, Bugaju, Bardzie, Chwalibogowie, Grzybowie, Mystkach, Podstolicach, Mikuszewie. Do najciekawszych zespołów folwarcznych zaliczyć można folwark w Bugaju, czy folwark w Ostrowie Szlacheckim. Niektóre obiekty dworsko-folwarczne zostały rozebrane w II połowie XX w. (np. dwory w Gozdowie, Stanisławowie, Sołecznie, Żernikach). Wartości zabytkowe posiadają także parki miejskie (Września), podworskie parki w miastach (Wrześni, Miłosław, Nekla), parki w zespołach dworskich lub folwarcznych na wsiach. Wartości zbytkowe posiadają także liczne cmentarze zarówno przy kościołach jaki i samodzielne, w śród nich występują cmentarze katolickie, ewangelickie oraz teren pocmentarne (np. po cmentarzach żydowskich).

4.2. Zabytki nieruchome

Zabytkiem nieruchomym jest nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, które są dziełem człowieka lub są związane z jego działalnością. Zabytkiem nieruchomym są także nieruchome zabytki archeologiczne, będące pozostałością (powierzchniową, podziemną lub podwodną) egzystencji człowieka. Kodeks Cywilny (Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. - Kodeks cywilny - Dz. U. 1964, nr 16, poz. 93) nieruchomości dzieli na trzy rodzaje: 1. gruntowe stanowiące część powierzchni ziemi, 2. budynkowe trwale związane z gruntem, 3. lokalowe będące częścią budynku. Zabytkiem nieruchomym może być wybrana część lub całość nieruchomości. Oprócz budynków lub budowli zabytki nieruchome to także miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne lub działalność wybitnych ludzi lub instytucji. W ustawie wymienione są także krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne i ruralistyczne, budownictwo obronne, obiekty techniki, cmentarze i parki. Ze względu na posiadane wartości historyczne, artystyczne lub naukowe w interesie społecznym jest zachowanie zabytków

poprzez otoczenie ich ochroną i opieką.

Najcenniejsze zabytki wpisuje się do rejestru zabytków prowadzonego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy (art. 9, pkt. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami). Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku (art.9).

4.2.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Tabela 1.

Wykaz zabytków nieruchomych z terenu gmin powiatu wrzesińskiego wpisanych do rejestru zabytków

Źródło: Narodowy Instytut Dziedzictwa – Rejestr Zabytków Województwa Wielkopolskiego, dostęp 3 listopada 2021 r.[1]

GPOnZ Kołaczkowo, GPOnZ Miłosław, GPOnZ Nekla, GPOnZ Pyzdry, GPOnZ Września, ustalenia adresów oraz uzupełnienia – S. Mazurkiewicz

Lp.	*Miejscowość*	*Adres/miejsce*	*Obiekt*	*Datowanie*	*Rejestr zabytków*
Gmina Kołaczkowo					
1.	Bieganowo	Bieganowo 15	**KOŚCIÓŁ PRAFIALNY PW. ŚWIĘTEGO KRZYŻA w zespole kościoła**	1729 r., 1800 r.	951/A z 4.03.1970
2.	Bieganowo	Bieganowo, b. nr.	**PAŁAC w zespole pałacowym**	I. 1914-1916	1444/A z 12.04.1973
3.	Bieganowo	Bieganowo, b. nr.	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	poł. XIX w., przekszt. pocz. XX w.	1444/A z 12.04.1973
4.	Borkowo (obręb Szamarzewo)	Szamarzewo 34	**DWÓR w zespole dworskim**	po 1920 r.	2649/A z 15.07.1998
5.	Borkowo (obręb Szamarzewo)	Szamarzewo 34	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	poł. XIX w., powiększ. po 1921 r.	2649/A z 15.07.1998
6.	Gorazdowo	Gorazdowo 39	**DWÓR w zespole dworskim**	1 poł. XIX w.	962/A z 5.03.1970
7.	Gorazdowo	Gorazdowo 37	**OFICYNA Z KUCHNIĄ w zespole dworskim**	1 poł. XIX w.	962/A z 5.03.1970
8.	Gorazdowo	Gorazdowo 37	**OFICYNA I STAJNIA w zespole dworskim (*nie istnieje*)**	1 poł. XIX w.	962/A z 5.03.1970
9.	Gorazdowo	Gorazdowo 37 i 39	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworsko-folwarcznym**	poł. XIX w., powiększ. pocz. XX w.	962/A z 5.03.1970
10.	Grabowo Królewskie	Grabowo Królewskie 40	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. JADWIGI ŚLĄSKIEJ (dawne wezwanie, dokumentacja WUOZ) oficjalnie: PW. NAJŚW. SESRCA PANA JEZUSA (obecne wezwanie) w zespole kościoła**	I. 1925-1927	2644/A z 14.04.1998
11.	Grabowo Królewskie	Grabowo Królewskie 40	**KAPLICA PRZEDPOGRZEBOWA w zespole kościoła**	1 ćw. XX w.	2644/A z 14.04.1998

[1] Rejestr zabytków prowadzi Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków - Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków. Zbiór posiadanych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID) dokumentów może być niekompletny, dlatego możliwe są rozbieżności pomiędzy publikowanym wykazem danych, a stanem rzeczywistym. NID dokłada wszelkich starań aby wdrożyć procedury pozwalające na bieżącą aktualizację repozytorium cyfrowego decyzji administracyjnych dotyczących rejestru zabytków. Ze względu na ewolucję przepisów prawnych związanych z ochroną zabytków trwającą od 1918 r. (dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury) oraz zmieniające się zasady prowadzenia rejestru i postrzegania wartości obiektów zabytkowych zasób jest niejednorodny a informacje tworzone na jego podstawie mogą wymagać aktualizacji. W miarę możliwości autor Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Wrzesińskiego informuje o rozbieżnościach w dokumentacji oraz wskazuje stan faktyczny.

12.	Grabowo Królewskie	Grabowo Królewskie 40	**DZWONNICA w zespole kościoła**	l. 20. XX w.	2644/A z 14.04.1998
13.	Grabowo Królewskie	Grabowo Królewskie 40	**OGRODZENIE z BRAMĄ w zespole kościoła**	1 ćw. XX w.	2644/A z 14.04.1998
14.	Grabowo Królewskie	Grabowo Królewskie	**CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY w zespole kościoła**	poł. XIX w.	2644/A z 14.04.1998
15.	Grabowo Królewskie	Grabowo Królewskie 29	**DWÓR w zespole dworskim**	1928 r.	2645/A z 27.04.1998
16.	Grabowo Królewskie	Grabowo Królewskie 29	**OGRODZENIE z BRAMKAMI w zespole dworskim**	1928 r.	2645/A z 27.04.1998
17.	Grabowo Królewskie	Grabowo Królewskie 29	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	poł. XIX w.	1977/A z 11.12.1984
18.	Kołaczkowo	ul. Wrzesińska bez nr, zarejestrowany w rejestrze zabytków pod nr ul. Wrzesińska 22 (plebania)	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. SZYMONA I JUDY APOSTOŁÓW w zespole kościoła**	l. 1830-1836, 1850	424/A z 28.11.1968
19.	Kołaczkowo	Plac Wł. Reymonta 1	**PAŁAC w zespole pałacowym**	1 poł. XIX w.	2521/A z 7.10.1955
20.	Kołaczkowo	Plac Wł. Reymonta 2	**BUDYNEK GOSPODARCZY (dokumentacja NID i WUOZ) czyli OFICYNA (też w dokumentacji WUOZ) w zespole pałacowym**	1 poł. XIX w.	2520/A z 7.10.1955
21.	Kołaczkowo	Plac Wł. Reymonta 5	**STAJNIA (dokumentacja NID i WUOZ) SPICHLERZ (też w dokumentacji WUOZ) w zespole pałacowym**	1 poł. XIX w.	2520/A z 7.10.1955
22.	Kołaczkowo	Plac Wł. Reymonta 1	**PARK KRAJOBRAZOWY Z ALEJĄ DOJAZDOWĄ w zespole pałacowym**	poł. XIX w.	1992/A z 1.02.1985
23.	Sokolniki	ul. Kościelna 5	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. JAKUBA (APOSTOŁA) WIĘKSZEGO w zespole kościoła**	1930-1932	38/Wlkp/A z 25.09.2000
24.	Sokolniki	ul. Kościelna 5	**CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY w zespole kościoła**	4 ćw. XIX w.	38/Wlkp/A z 25.09.2000
25.	Sokolniki	Sokolniki	**PARK KRAJOBRAZOWY**	XIX/XX w.	1985/A z 19.12.1984
26.	Zieliniec	Zieliniec 48	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. MIKOŁAJA, drewniany (w dokumentacji NID i WOUZ błędnie pw. Św. Michała!) w zespole kościoła**	XVII w.	2500/A z 30.10.1953
27.	Zieliniec	Zieliniec 48	**DZWONNICA, drewniana, w zespole kościoła**	XVII w.	958/A z 5.03.1970
28.	Zieliniec	Zieliniec	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	poł. XIX w.	1797/A z 27.06.1980
Gmina Miłosław					
1.	Biechowo	Biechowo 12	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. NARODZENIA NMP w zespole klasztornym filipinów**	l. 1734-50	2463/A z 4.03.1933
2.	Biechowo	Biechowo 12	**KLASZTOR, ob. plebania w zespole klasztornym filipinów**	l. 1725-65	416/A z 28.11.1968
3.	Biechowo	Biechowo 12	**OGRÓD KLASZTORNY w zespole klasztornym filipinów**	XVIII w.	1982/A z 7.12.1984
4.	Bugaj	Bugaj, b. nr.	**ZAMECZEK MYŚLIWSKI „BAŻANTARNIA"**	poł. XIX w.	253/A z 17.09.1968
5.	Bugaj	Bugaj 10	**FOLWARK „NA BUGAJU"**	1 poł. XIX w.	963/A z 5.03.1970
6.	Bugaj	Bugaj 10	**KUŹNIA**	1 poł. XIX w.	1922/A z 9.12.1983
7.	Bugaj - Bagatelka	Bagatelka nr 4 i nr 6	**BUDYNEK dawnego NADLEŚNICTWA**	1849 r.	1916/A z 1.12.1983

8.	Czeszewo	Czeszewo, b. nr.	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. MIKOŁAJA, drewniany**	1792 r.	2464 z 14.03.1933
9.	Czeszewo	ul. Miłosławska 22	**dawna KARCZMA**	XVIII w.	959/A z 5.03.1970
10.	Czeszewo	ul. Szkolna 29	**LEŚNICZÓWKA**	k. XIX w.	2206/A z 15.05.1991
11.	Mikuszewo	Mikuszewo 23	**PAŁAC w zespole pałacowym**	k. XIX w.	2208/A z 24.06.1991
12.	Mikuszewo	Mikuszewo	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	k. XIX w.	1979/A z 14.12.1984
13.	Miłosław	śródmieście	**ZAŁOŻENIE URBANISTYCZNE**	XIV-XIX w.	2278/A z 0.09.1993
14.	Miłosław	ul. Kościelna 9	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. JAKUBA AP.**	1620 r., 1845 r.	954/A z 5.03.1970
15.	Miłosław	ul. Kościelna 9	**DZWONNICA PRZY KOŚCIELE PARAFIALNYM PW. ŚW. JAKUBA AP.**	1854 r.	1126/Wlkp/A z 17.09.2021 r.
16.	Miłosław	ul. Kościelna 9	**OGRODZENIE KOŚCIOŁA PARAFIALNEGO PW. ŚW. JAKUBA AP.**	1854 r.	1125/Wlkp/A z 17.09.2021 r.
17.	Miłosław	ul. Zamkowa 22 (w dokumentacji WUOZ ul. Zamkowa 21)	**KOŚCIÓŁ EWANGELICKI, obecnie Powiatowa Scena Kultury „Zamkowa"**	l. 1874-1875	1923/A z 29.12.1983
18.	Miłosław	ul. Poznańska 1 a	**PAŁAC w zespole pałacowym**	pocz. XIX w.	2304 z 17.06.1994
19.	Miłosław	obręb geodezyjny Bugaj	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	pocz. XIX w.	2304 z 17.06.1994
20.	Miłosław/Bugaj	Bugaj 2	**OFICYNA w zespole pałacowym**	pocz. XIX w.	1738/A z 2.12.1975
21.	Miłosław	ul. Zamkowa 13	**SZKOŁA LUDOWA**	poł. XIX w.	1105/A z 6.05.1970
22.	Miłosław	ul. Zamkowa 20	**DOM**	1868 r.	1915/A z 1.12.1983
23.	Miłosław	pl. Wiosny Ludów 14	**DOM**	1851 r.	1914/A z 1.12.1983
24.	Miłosław	pl. Wiosny Ludów 24	**DOM „BAZAR"**	pocz. XX w.	1924/A z 29.12.1983
25.	Miłosław	ul. Wrzesińska 24	**DOM**	ok. 1887 r.	2222/A z 2.01.1992
26.	Nowa Wieś Podgórna	Nowa Wieś Podgórna	**DWÓR MYŚLIWSKI (piwnice)**	pocz. XIX w.	955/A z 5.03.1970
Gmina Nekla					
1.	Kokoszki	Kokoszki 5	**WIATRAK KOŹLAK (*nie istnieje*)**	1751 r.	953/A z 5.03.1970
2.	Mystki	Mystki 1	**PAŁAC w zespole pałacowym**	1870-1880	1453/A z 8.06.1973
3.	Mystki	Mystki 1	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	XIX/XX w.	1453/A z 8.06.1973
4.	Nekielka	ul. Jana Pawła II, bez nr	**KOŚCIÓŁ EWANGELICKI, obecnie sala koncertowa i galeria**	1884 r.	2256/A z 24.11.1992
5.	Nekla	ul. Poznańska 25	**DWÓR (tak w dokumentacji WUOZ) w zespole dworskim**	ok. 1870 r.	989/A z 12.04.1973
6.	Nekla	ul. Poznańska 25	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	XVIII w.	990/A z 14.11.1958 oraz 1726/A z 23.04.1975

7.	Nekla	ul. Poznańska 24 (adres kościoła) w rejestrze zabytków zapisany pod adresem ul. Poznańska 36 - plebania	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. ANDRZEJA APOSTOŁA w zespole kościoła parafialnego**	I. 1899-1901	2639/A z 29.01.1998
8.	Nekla	ul. Poznańska 24 (adres kościoła)	**KAPLICA-KOSTNICA w zespole kościoła parafialnego**	I. 1899-1901	2639/A z 29.01.1998
9.	Nekla	ul. Poznańska 24 (adres kościoła)	**CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY w zespole kościoła parafialnego**	XVIII w.	2639/A z 29.01.1998
10.	Nekla	ul. Poznańska 24 (adres kościoła)	**OGRODZENIE, murowano-metalowe w zespole kościoła parafialnego**	I. 1899-1901	2639/A z 29.01.1998
11.	Opatówko	Opatówko 10	**KOŚCIÓŁ PARFIALNY PW. ŚW. KATARZYNY ALEKSANDRYJSKIEJ, drewniany**	I. 1752-1754	2440/A z 22.12.1932
12.	Podstolice	ul. Kasztanowa 50	**DWÓR w zespole dworskim**	1890 r.	2154/A z 22.04.1988
13.	Podstolice	ul. Kasztanowa 50	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	II poł. XIX w.	1987/A z 16.01.1985
14.	Targowa Górka	ul. A. Kosińskiego 3	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. MICHAŁA ARCHANIOŁA w zespole kościoła parafialnego**	1839-1840	1046/Wlkp/A z 6.02.2018
15.	Targowa Górka	ul. A. Kosińskiego 3	**DZWONNICA w zespole kościoła parafialnego**	XVIII w.	968/A z 6.03.1970 i 1046/Wlkp/A z 6.02.2018
16.	Targowa Górka	ul. A. Kosińskiego 3	**GROBOWIEC KARŚNICKICH w zespole kościoła parafialnego**	1870	1046/Wlkp/A z 6.02.2018
17.	Targowa Górka	ul. A. Kosińskiego 3	**GŁÓWNA BRAMA WJAZDOWA z OGRODZENIEM wzdłuż ulicy Antoniego Kosińskiego w zespole kościoła parafialnego**	po 1840 r.	1046/Wlkp/A z 6.02.2018
18.	Targowa Górka	ul. A. Kosińskiego 3	**CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY w zespole kościoła parafialnego**	XV-XIX w.	1046/Wlkp/A z 6.02.2018
19.	Targowa Górka	ul. A. Kosińskiego 8	**POCZTA KONNA, obecnie dom mieszkalny**	XVIII/XIX w.	969/A z 6.03.1970
20.	Targowa Górka	ul. A. Kosińskiego, bez nr	**PARK DWORSKI**	XVIII w.	2367/A z 14.11.1958
Gmina Pyzdry					
1.	Pyzdry	śródmieście	**HISTORYCZNY UKŁAD URBANISTYCZNY MIASTA**	XIII – XIX w.	795/Wlkp/A z 28.05.2010
2.	Pyzdry	ul. Farna 1	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. NARODZENIA NMP**	poł. XIV, XV w. 1865-70	kl.IV-73/34/58 z 3.10.1958
3.	Pyzdry	ul. Kaliska 25 A	**KLASZTOR w zespole klasztornym franciszkanów, obecnie Muzeum Ziemi Pyzdrskiej, Biblioteka Publiczna, Plebania**	poł.. XIV-XVIII w.	kl.IV-73/35/58 z 3.10.1958
4.	Pyzdry	ul. Kaliska 25 A	**KOŚCIÓŁ PW. ŚCIĘCIA GŁOWY ŚW. JANA CHRZCICIELA w zespole klasztoru franciszkanów**	poł.. XIV-XVIII w.	kl.IV-73/35/58 z 3.10.1958
5.	Pyzdry	ul. Zamkowa	**POZOSTAŁOŚCI ZAMKU I MURU MIEJSKIEGO**	1 poł. XIV w.	120 z 1.06.1968
6.	Pyzdry	w domu ul. Kaliska 36	**POZOSTAŁOŚCI MURÓW MIEJSKICH**	1339 r.	1595 z 10.09.1974
7.	Pyzdry	ul. Kaliska 29	**DOM**	1 poł. XIX w.	412/154 z 9.01.1989
8.	Pyzdry	ul. Kaliska 37	**DOM**	1 poł. XIX w.	504/245 z 4.05.1994

9.	Pyzdry	Rynek 17	**DOM**	1768 r.	1054/Wlkp/A z 30.05.2018
10.	Pyzdry	Rynek 17	**DAWNA PIEKARNIA**	2 poł. XVIII w.	1054/Wlkp/A z 30.05.2018
11.	Pyzdry	Rynek 19	**DOM**	pocz. XIX w.	960/A z 5.03.1970
12.	Pyzdry	ul. Zwierzyniec 6	**WÓJTOSTWO ob. dom**	1 poł. XIX w.	449/190 z 19.09.1990
13.	Pyzdry	ul. Wrocławska 29	**WIATRAK HOLENDER**	1903 r.	450 z 1.02.1969
14.	Rataje	Rataje 26	**DWÓR w zespole dworskim**	2 poł. XIX w.	387/129 z 2.09.1985
15.	Rataje	Rataje 26	**PARK w zespole dworskim**	2 poł. XIX w.	387/129 z 2.09.1985
Gmina Września					
1.	Września	Śródmieście i Opieszyn	**HISTORYCZNY UKŁAD URBANISTYCZNY MIASTA**	XIVI – XIX w.	295/Wlkp/A z 19.04.2006
2.	Września	ul. Kościelna 21	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. WNIEBOWZIĘCIA NAJŚWIĘTSZEJ MARII PANNY I ŚW. STANISŁAWA**	kościół - poł. XV w., wieża - kon. XV w., odbud. 1672, przebud. 1792 (Jan Binder), restaur. 1881-1887 (Zygmunt Gorgolewski)	2466/A z 14.03.1933
3.	Września	ul. Świętokrzyska 20	**KAPLICA obecnie KOŚCIÓŁ PW. ŚW. KRZYŻA drewniany**	1664 r. (tak w dokumentacji WUOZ)	1106/A z 06.05.1970 i 721/Wlkp/A z 2.12.2008
4.	Września	ul. Świętokrzyska 18	**CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY (przy kościele św. Krzyża)**	jw.	721/Wlkp/A z 2.12.2008
5.	Września	ul. T. Kościuszki 27	**KOŚCIÓŁ EWANGELICKI, obecnie katolicki kościół parafialny pw. Świętego Ducha**	l. 1894-1895	2293/A z 8.12.1993
6.	Września	ul. Koszarowa 8	**WOZOWNIA (HALA ĆWICZEŃ) w zespole koszar, obecnie pływalnia**	1910 r.	2586/A z 26.03.1996
7.	Września	ul. Ratuszowa 1	**RATUSZ obecnie Urząd Miasta i Gminy Września**	1909-1911	191/Wlkp/A z 28.06.2004
8.	Września	ul. F. Chopina 9	**WILLA STAROSTY w zespole landratury, obecnie Urząd Stanu Cywilnego**	1913-1915 (proj. arch. Paulus i Liloe)	385/Wlkp/A z 25.07.2006
9.	Września	ul. Witkowska 1	**WYŻSZA SZKOLA MIEJSKA DLA CHŁOPCÓW I DZIEWCZĄT, ob. Liceum Ogólnokształcące im. H. Sienkiewicza**	1911 r.	798/Wlkp/A z 25.05.2010
10.	Września	ul. Dzieci Wrzesińskich 13	**SZKOŁA ELEMENTARNA DZIECI WRZESIŃSKICH – KATOLICKA SZKOŁA LUDOWA (obecnie Muzeum i Biblioteka)**	2 poł. XVIII w./1837-1840	1569/A z 10.09.1974
11.	Września	Warszawska 5	**KAMIENICA Z OFICYNAMI**	1905 r.	2569/A z 28.12.1995
12.	Września	Warszawska 10	**DOM**	ok. 1812 r.	967/A z 5.03.1970
13.	Września	Warszawska 15	**DOM**	XIX w.	2173/A z 20.02.1989
14.	Września	ul. Opieszyn 1	**PAŁAC w zespole pałacowym Opieszyn**	1870 r.	966/A z 05.03.1970 i 775/Wlkp/A z 15.01.2010
15.	Września	ul. Opieszyn 1	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym Opieszyn obecnie park miejski im. Dzieci Wrzesińskich**	poł. XVIII w.	966/A z 05.03.1970 i 775/Wlkp/A

					z 15.01.2010
16.	Września	ul. Daszyńskiego	**PARK MIEJSKI IM. MARSZAŁKA JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO (nie uwzględniony w spisie zabytków wpisanych do rejestru zabytków Narodowego Instytutu Dziedzictwa)**	1925-1927	2118/A z 10.04.1987
17.	Września	ul. Ogrodowa 6	**OGRÓD w zespole Strzelnicy Bractwa Kurkowego**	1924-1926	Nr rej. zabyt. 1012/Wlkp/A z 27.10.2016
18.	Września	ul. Ogrodowa 6	**ALTANA w zespole Strzelnicy Bractwa Kurkowego**	1924-1926	Nr rej. zabyt. 1012/Wlkp/A z 27.10.2016
19.	Września	ul. Ogrodowa 6	**TEREN STRZELNICY w zespole Strzelnicy Bractwa Kurkowego**	1924-1926	Nr rej. zabyt. 1012/Wlkp/A z 27.10.2016
20.	Września	ul. Ogrodowa 6	**BUDYNEK STRZELNICY w zespole Strzelnicy Bractwa Kurkowego**	1924-1926	Nr rej. zabyt. 1012/Wlkp/A z 27.10.2016
21.	Września	ul. Gnieźnieńska 36	**DOM (tzw. WILLA URBAŃSKIEGO)**	1931 r.	1086/Wlkp/A z 10.03.2020
22.	Września	ul. I. Paderewskiego 2	**KOLEJOWA WIEŻA CIŚNIEŃ**	1907 r.	1124/Wlkp/A z 30.08.2021
23.	Bardo	Bardo 12	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. MIKOŁJA**	1783 r.	950/A z 4.03.1970
24.	Bardo	Bardo 13	**DWÓR w zespole dworsko-folwarcznym**	I. 30. XIX w., pocz. XX w.	961/A z 5.03.1970
25.	Bardo	Bardo 13	**PARK DWORSKI w zespole dworsko-folwarcznym**	pocz. XIX w.	2159/A z 26.06.1989 i 28.03.1997
26.	Bardo	Bardo 13	**WOZOWNIA w zespole dworsko-folwarcznym**	ok. 1910 r.	2618/A z 28.03.1997
27.	Bardo	Bardo 13	**MAGAZYN ZBOŻOWY w zespole dworsko-folwarcznym**	poł. XIX w.	2618/A z 28.03.1997
28.	Bardo	Bardo 13	**BUDYNEK MAGAZYNOWY w zespole dworsko-folwarcznym**	poł. XIX w.	2618/A z 28.03.1997
29.	Białężyce	Białężyce	**DWÓR w zespole dworskim**	1908 r.	1730/a z 29.04.1975
30.	Białężyce	Białężyce	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	2 poł. XIX	1730/a z 29.04.1975
31.	Chocicza Mała	Chocicza Mała	**PARK DWORSKI**	XIX/XX w.	2061/A z 1.01.1986
32.	Chocicza Wielka	Chocicza Wielka	**PARK DWORSKI**	XIX/XX w.	2060/A z 1.01.1986
33.	Chwalibogowo	Chwalibogowo 1	**PAŁAC w zespole pałacowym**	ok. 1890 r.	1452/A z 08.06.1973
34.	Chwalibogowo	Chwalibogowo 1	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	2 poł. XIX w.	1452/A z 08.06.1973
35.	Gozdowo	Gozdowo 62	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚŚ. FILIPA I JAKUBA w zespole kościoła**	1881-1883	343/Wlkp/A z 12.06.2006
36.	Gozdowo	Gozdowo 62	**OGRODZENIE z BRAMKAMI w zespole kościoła**	4 ćw. XIX w.	343/Wlkp/A z 12.06.2006
37.	Gozdowo	Gozdowo 62	**CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY w zespole kościoła**	XIX w..	343/Wlkp/A z 12.06.2006
38.	Gozdowo	Gozdowo 62	**ORGANISTÓWKA w zespole kościoła**	1909 r.	343/Wlkp/A z 12.06.2006

39.	Grzybowo	Grzybowo 35	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. MICHAŁA ARCHANIOŁA, drewniany**	1757 r., wieża 1929/1930 r.	2465/A z 14.03.1993
40.	Grzybowo	Grzybowo 35	**KAPLICA GROBOWA LUTOMSKICH obecnie KAPLICA CMENTARNA**	1930 r. (dokumentacja WUOZ) faktycznie: 1936 r.	1731/A z 30.04.1975
41.	Grzybowo	Grzybowo 12	**DWÓR w zespole dworskim**	I poł. XIX w	2200/A z 28.09.1990
42.	Grzybowo	Grzybowo 12	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	k. XIX w.	2200/A z 28.09.1990
43.	Grzymysławice	Grzymysławice 6	**PARK DWORSKI w zespole folwarcznym**	k. XIX w.	2104/A z 28.11.1986
44.	Gulczewo	Gulczewo 10	**PAŁAC w zespole pałacowym**	k. XIX w.	1732/A z 30.04.1975
45.	Gulczewo	Gulczewo 10	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	1 poł. XIX w., 1897, pocz. XX w.	1732/A z 30.04.1975
46.	Gutowo Małe	ul. Centralna 20	**DWÓR w zespole dworskim**	ok. 1895 r.	1733/A z 30.04.1975
47.	Gutowo Małe	ul. Centralna 20	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	k. XIX w.	1733/A z 30.04.1975
48.	Kaczanowo	ul. Kościelna bez nr zarejestrowany w rej. zabytków pod nr ul. Kościelna 37 (plebania)	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. MARCINA, drewniany w zespole kościoła**	1763-1765, odnowiony: 1958, 2009	952/A z 5.03.1970
49.	Kawęczyn	Kawęczyn 1	**PARK DWORSKI w zespole dworskim**	k. XIX w.	2082/A z 28.04.1986
50.	Marzenin	ul. Ks. Twardego 32	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. MIKOŁAJA w zespole kościoła**	l. 1846-1848	A-30/Wlkp z 31.05.2000
51.	Marzenin	ul. Ks. Twardego 32	**CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY w zespole kościoła**	l. 1846-1848	A-30/Wlkp z 31.05.2000
52.	Marzenin	ul. Parkowa 6	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	k. XIX w.	2079/A z 28.03.1986
53.	Nowa Wieś Królewska	Nowa Wieś Królewska 27	**KOŚCIÓŁ PARAFIALNY PW. ŚW. ANDRZEJA, drewniany**	2 poł. XVI w.	2534/A z 01.08.1956
54.	Ostrowo Szlacheckie	Ostrowo Szlacheckie 12	**PAŁAC w zespole pałacowym**	1910 r., powiększony 1919 r.	1773/A z 15.12.1977
55.	Ostrowo Szlacheckie	Ostrowo Szlacheckie 12	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	XIX w.	1773/A z 15.12.1977
56.	Ostrowo Szlacheckie	Ostrowo Szlacheckie 11	**KURNIK w zespole pałacowym**	1916 r.	2637/A z 2.04.1998
57.	Radomice	Radomice 9	**DWÓR w zespole dworskim (*nie istnieje*)**	2 poł. XIX w., 1900 r.	2643/A z 19.05.1998
58.	Radomice	Radomice 9	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	2 poł. XIX w.	2643/A z 19.05.1998
59.	Sędziwojewo	Sędziwojewo bez nr	**WIATRAK KOŹLAK (*przeniesiony do Moraczewa*)**	1822 r.	*wpisany do inwentarza muzealnego Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*
60.	Soleczno	Soleczno bez nr	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	4 ćw. XIX w.	1525/A z 1.06.1974
61.	Soleczno	Soleczno bez nr	**WIATRAK KOŹLAK (*przeniesiony do Moraczewa*)**	k. XIX w.	*wpisany do inwentarza muzealnego Muzeum Pierwszych*

					Piastów na Lednicy
62.	Stanisławowo	Stanisławowo bez nr	**BRAMA PARKOWA I TEREN PARKU DWORSKIEGO**	brama ok. 1910 r. park k. XIX w.	1063/Wlkp/A z 31.08.2018
63.	Węgierki	ul. Kościelna 1	**KOŚCIÓŁ EWANGELICKI, obecnie katolicki kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w zespole kościoła**	1907-1911	2096/A z 12.08.1986
64.	Węgierki	ul. Kościelna 1	**PASTORÓWKA obecnie PLEBANIA w zespole kościoła**	pocz. XX w.	2096/A z 12.08.1986
65.	Węgierki	ul. Kościelna 1	**CMENTARZ EWANGELICKI obecnie katolicki, w zespole kościoła**	pocz. XX w.	2096/A z 12.08.1986
66.	Węgierki	ul. Kościelna 1	**OGRÓD w zespole kościoła**	pocz. XX w.	2096/A z 12.08.1986
67.	Węgierki	ul. Kościelna 2	**PAŁAC w zespole pałacowym**	3 ćw. XIX w.	1527/A z 01.06.1974
68.	Węgierki	ul. Kościelna 2	**PARK KRAJOBRAZOWY ze STAWEM w zespole pałacowym**	poł. XIX w.	2096/A z 12.08.1986
69.	Wódki	Wódki 13	**KAPLICA GROBOWA CEGIELSKICH w zespole dworskim**	1936 r..	2196/A z 11.06.1990
70.	Wódki	Wódki 13	**DWÓR w zespole dworskim**	I. 40. XIX w., 1920 r.	2196/A z 11.06.1990
71.	Wódki	Wódki 13	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	XIX-XX w.	2196/A z 11.06.1990

4.2.2. Pozostałe zabytki nieruchome niewpisane do rejestru zabytków

Obiekty zabytkowe zarówno te wpisane do rejestru zabytków jak i pozostałe ujmowane są w wojewódzkiej ewidencji zabytków jak i w gminnych ewidencjach zabytków. Gminna ewidencja zabytków jest podstawą do stworzenia gminnego programu opieki nad zabytkami. Gminna ewidencja zabytków prowadzona jest przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy (art. 22 ust. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami - Dz. U. 2021, poz. 710, zm. Dz. U. 2021, poz. 954). W gminnej ewidencji zabytków ujęte są zabytki nieruchome tj.: budynki, układy urbanistyczne, zespoły budowlane i zabytki archeologiczne. Stosownie do art. 22 ust 5 ww. ustawy: *W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte: 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru, 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków, 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.* Gminna ewidencja zabytków ma charakter zbioru otwartego. Ujęcie obiektu w gminnej ewidencji zabytków nie jest formą prawnej ochrony zabytku jaką jest wpis do rejestru zabytków. Jakkolwiek dla obiektu uwzględnionego w gminnej ewidencji zabytków istnieje obowiązek uzgodnienia przez właściwy organ architektoniczno-budowlany z organem decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy (art. 53 i 60 ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r. Dz. U. 2021, poz. 741) oraz uzgadniania pozwolenia na budowę lub rozbiórkę (ustawa z dnia 7 lipca 1994 r., art. 39 ust. 3 Prawa budowlanego Dz. U. 2020, poz.1331). Wszystkie gminy powiatu wrzesińskiego posiadają założone gminne ewidencje zabytków nieruchomych i zabytków archeologicznych. Na bieżąco trwają aktualizacje i uzupełnienia gminnych ewidencji zabytków.

4.3. Zabytki ruchome

W większości zabytki ruchome stanowią wyposażenia kościołów, ponadto zalicza się do nich także pomniki, czy figury. Część zabytków ruchomych została wpisana do rejestru zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku.

Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej (art. 10 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. 2021, poz. 710, zm. Dz. U. 2021, poz. 954).

Tabela 2.

Wykaz zabytków ruchomych z trenu gmin powiatu wrzesińskiego

Źródło: archiwum Wielopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu

Lp.	*Miejscowość*	*Obiekt*	*Rejestr zabytków*
Gmina Kołaczkowo			
1.	Bieganowo	**zespół wyposażenia kościoła parafialnego pw. Świętego Krzyża Świętego.**	--
2.	Grabowo Królewskie	**zespół wyposażenia kościoła parafialnego pw. św. Jadwigi Śląskiej (pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa – obecne wezwanie)**	361/Wlkp/B z 01.09.2014
3.	Kołaczkowo	**zespół wyposażenia kościoła parafialnego pw. śś. Szymona i Judy Apostołów**	243/Wlk/B z 19.07.2012
4.	Sokolniki	**zespół wyposażenia kościoła parafialnego pw. św. Jakuba Apostoła**	--
5.	Zieliniec	**zespół wyposażenia kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja**	--
Gmina Miłosław			
1.	Miłosław	**pomnik Juliusza Słowackiego, dłuta Władysława Marcinkowskiego (1899 r.)**	229/Wlk/B z 9.08.1994
2.	Miłosław	**rzeźba św. Wawrzyńca z pomnika kosynierów przy kościele parafialnym pw. św. Jakuba**	151/Wlkp/B z 19.05.2009
3.	Miłosław	**zespół wyposażenia kościoła pw. św. Jakuba**	73/Wlkp/B z 19.05.2005
4.	Biechowo	**zespół wyposażenia kościoła pw. Narodzenia NMP**	--
5.	Czeszewo	**zespół wyposażenia kościoła pw. św. Mikołaja**	--
Gmina Nekla			
1.	Nekla	**zespół wyposażenia kościoła pw. Świętego Andrzeja Apostoła**	--
2.	Opatówko	**zespół wyposażenia kościoła pw. Świętej Katarzyny Aleksandryjskiej – 19 pozycji**	72/Wlkp/B z 18.05.2005
3.	Targowa Górka	**zespół wyposażenia kościoła pw. Świętego Michała Archanioła**	--
4.	Targowa Górka	**nagrobek Adelajdy i Antoniego Kosińskich z pocz. XIX w. oraz barkowa rzeźba św. Jana Nepomucena (XVIII w.)**	--
Gmina Pyzdry			
1.	Pyzdry	**zespół wyposażenia klasztoru franciszkanów i kościoła św. Jana Chrzciciela**	--
2.	Pyzdry	**epitafium Michała Skórzewskiego w kościele Ścięcia Głowy św. Jana Chrzciciela**	B-50/11/Ko z 17.12.85
3.	Pyzdry	**zespół wyposażenia kościoła parafialnego Narodzenia NMP**	--

4.	Pietrzyków	**kapliczka przydrożna z figurą św. Wawrzyńca (2 poł. XIX w.)**	228/Wlkp/B z 22.05.89
Gmina Września			
1.	Bardo	**zespół wyposażenia kościoła pw. Świętego Mikołaja**	-
2.	Gozdowo	**zespół wyposażenia kościoła pw. Świętych Filipa i Jakuba** – 25 obiektów	87/Wlkp/A z 31.05.2006 89/Wlkp/B z 07.03.2007
3.	Grzybowo	**zespół wyposażenia kościoła pw. Świętego Michała Archanioła**	-
4.	Kaczanowo	**zespół wyposażenia kościoła pw. Świętego Marcina**	-
5.	Marzenin	**zespół wyposażenia kościoła pw. Świętego Mikołaja**	30/Wlkp/A z 31.05.2000
6.	Nowa Wieś Królewska	**zespół wyposażenia kościoła pw. Świętego Andrzeja Apostoła**	75/7/B z 1950 533/Wlkp/B z 01.07.2019
7.	Węgierki	**zespół wyposażenia kościoła pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa**	-
8.	Września	**zespół wyposażenia kościoła pw. Wniebowzięcia NMP i św. Stanisława BM** – 71 obiektów + krzyż na zewnętrznej ścianie prezbiterium	362/Wlkp/B z 02.09.2014 392/Wlkp/B z 05.03.2015
9.	Września (Opieszyn)	**zespół wyposażenia kościoła pw. Świętego Ducha**	-
10.	Września (Lipówka)	**zespół wyposażenia kościoła pw. Świętego Krzyża** – 3 ołtarze + malatury	63/Wlkp/B z 26.04.2004
11.	Września (Zawodzie)	**2 wagony typu Kdxh 7150-7 z 1951 r. oraz wagon typu KDDxZ 9071-1 -z 1960 r.**	B-266 z 18.12.2008

4.4. Obszarowe wpisy ochrony zabytków zabytków

Do rejestru zabytków Wojewódzki Konserwator Zabytków w Poznaniu wpisał historyczne przestrzenne układy urbanistyczne śródmieść Miłosławia, Pyzdr i Wrześni.

4.4.1. Układ urbanistyczny miasta Miłosław

Układ urbanistyczny miasta wpisany do rejestru zabytków 30.09.1993 r. pod nr 2278/A. Śródmieście rozłożone jest na jednym ze wzgórz tzw. Ozu Wrzesińskiego (Miłosławskiego). Układ zabudowy rozplanowany jest po obu stronach wzniesienia. Doliny u stóp wzniesienia zajmują podmokłe tereny i stawy rybne. Rynną północną płynie struga Szywra (Miłosławka). Centrum układu stanowi trapezowaty rynek. Swój kształt plac uzyskał w wyniku częściowego zabudowywania dawnego długiego i wąskiego miejsca targowego, sięgającego kościoła parafialnego św. Jakuba z 1620 r. stojącego na szczycie ozu. Zabudowa rynku zwarta, przeważnie piętrowa, w układzie kalenicowym. Najstarsze budynki mieszkalne pochodzą z I poł. XIX w.

4.4.2. Układ urbanistyczny miasta Pyzdry

Układ urbanistyczny miasta wpisany do rejestru zabytków 28.05.2010 r. pod nr 795/Wlkp/A. Śródmieście rozłożone jest na skarpie, po północnej stronie rzeki Warty. Po zachodniej stronie dawnego miasta wpływa do Warty struga Szyba. Układ urbanistyczny kształtował się od średniowiecza. Pyzdry posiadały prawa miejskie już w 1257 r. Rozplanowano wówczas duży kwadratowy rynek, miejsce na zamek, klasztor (1277 r.) oraz kościół parafialny i ratusz. W 1331 r. miasto zostało spalone podczas rejzy krzyżackiej. Po najeździe miasto odbudowano. Powstał wówczas murowany zamek (ok. 1339 r.) i klasztor franciszkanów z kościołem św. Jana Chrzciciela. W XV w. wybudowano nowy murowany gotycki kościół parafialny Narodzenia NMP. Miasto wyludniło się w XVIII w. w wyniku przemarszy licznych wojsk i zarazy w 1714 r. Wielki

pożar strawił prawie całe miasto w 1768 r. Ponownie miasto odbudowano. W l. 1797-1798 zamek został zamieniony na więzienie a później na mieszkania. W l. 1808-1814 na podstawie projektu Wilhelma Gierscha przy odbudowie miasto otrzymało zmienioną regulację przestrzenną. Nastąpiła całkowita likwidacja średniowiecznego obrysu miasta. Rozebrano w większości mury miejskie. Wprowadzono regularną prostokątną sieć uliczną (od zach. i półn.) oraz wytyczono Nowy Rynek (ob. Plac gen. Sikorskiego). Od 1818 r. Pyzdry stały się przygranicznym miasteczkiem. W 1846 r. straciły status powiatu a w 1864 r. straciły prawa miejskie. Odzyskały je w 1919 r.

4.4.3. Układ urbanistyczny miasta Września

Układ urbanistyczny miasta wpisany do rejestru zabytków 19.04.2006 r. pod nr 295/Wlkp/A. Założenie przestrzenne Wrześni rozwijało się od XIII w. Według najnowszych teorii pierwotnie wzdłuż traktu północny/wschód – południowy/zachód, a następnie północ – południe (Gniezno – Kalisz). Od XV w. rozwinął się trakt zachód – wschód łączący Poznań z Mazowszem. Wszystkie trakty wykorzystywały to samo przejście przez dolinę rzeki Wrześni (Wrześnicy). W centrum miasta znajdował się plac rynkowy, na którym stał drewniany ratusz. W północnej części placu w XIII w. założono kościół parafialny. Pierwotnie stały tu świątynie drewniane, a w II połowie XV wieku pobudowano trzynawowy pseudohalowy gotycki kościół murowany, do którego następnie dobudowano masywną wieżę. Po wschodniej stronie placu od XIV w. znajdowała się dzielnica żydowska, w której stała bóżnica. Od strony południowej przylegała do miasta wieś Opieszyn, w której miała miejsce siedziba rodowa dziedziców dóbr wrzesińskich. Istnieją niepotwierdzone przypuszczenia, że znajdował się tutaj gródek rycerski. Na jego miejscu powstał dwór, wielokrotnie przebudowywany. W II poł. XVIII w. w Opieszynie założono barokową kompozycję pałacowo-parkową połączona z miastem szeroką aleją. W poł. XIX w. pobudowano eklektyczny pałac. W 1521 r. w Opieszynie postawiono drewniany kościół szpitalny Świętego Ducha. Świątynię rozebrano w 1791 r. Po przeciwnej stronie rzeki Wrześnicy znajdowała się wieś folwarczna Zawodzie, która w XVIII w. wchłonęła wieś Wodniki. Na zachód od miasta w I poł. XVII w. przy rzece w miejscu zwanym Lipówka powstała drewniana kaplica Świętego Krzyża, w której znalazły się dwa ołtarze z rozebranego kościoła Świętego Ducha w Opieszynie. W 1818 r. Września stała się siedzibą powiatu. Pobudowano liczne budynki użyteczności publicznej. Na miejscu kościoła i cmentarza Świętego Ducha powstały budynki landratury (II poł. XIX w.), willa starosty (1913 r.). W latach 1894-1895 w miejscu starego szachulcowego wybudowano neogotycki kościół ewangelicki. W 1906 r. pobudowano nowy neorenesansowy budynek sądu powiatowego. W latach 1909-1910 wzniesiono nowy neogotycki ratusz przy rynku. Powstały inne budynki urzędnicze i publiczne jak urząd celny, poczta, szkoła powszechna, szkoła dla dziewcząt, progimnazjum, szpital. Na obrzeżach miasta wybudowano: zespół dworca kolejowego, cukrownię, elektrownię, wieżę wodociągową, rzeźnię, koszary wojskowe. Na początku XX w. w centrum miasta powstało wiele kamienic. W latach powojennych partery kamienic zostały adaptowane na wielkie sklepy handlowe.

4.4.4. Układy niewpisane do rejestru zabytków

Na terenie powiatu znajdują się jeszcze dwa układy przestrzenne niewpisane do rejestru zabytków. Są to układ ruralistyczny i urbanistyczny dawnej wsi Nekla (ul. Poznańska XV-XX w.), miasta lokacyjnego Nekla (Rynek, XVIII-XIX w.), zespołu pałacowo-parkowego oraz folwarcznego z osadą dworską Zawodzie (ul. Zawodzie, XIX w.) oraz układ urbanistyczny dawnego miasta Mileszyna Górka, ob. wsi Targowa Górka (ul. Karśnickiego, ul. Prądzyńskiego, ul. Kosińskiego, XIV-XIX w.).

4.4.5. Park kulturowy

Park kulturowy jest jedną z ustawowych form ochrony zabytków w Polsce (art. 7 pkt 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie i opiece nad zabytkami, Dz. U. 2021, poz. 710, zm. Dz. U. 2021, poz. 954). Tworzony jest w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej (art. 16 ust. 1 ustawy). Ustawa precyzyjnie reguluje proces tworzenia parków kulturowych przez gminy na drodze uchwały (art. 16 ust. 1a-6). Obecnie trwają prace nad utworzeniem parku kulturowego na obszarze miejscowości Grzybowo (gmina Września).

4.5. Zabytkowe cmentarze

Na cmentarzach znajdują się groby zmarłych. Mogą one posiadać formy mogiły, pomnika nagrobnego, pomnika-monumentu, grobowca. Niektóre z nich stanowią także miejsca pamięci narodowej. Wartościowe są także całe układy cmentarne, kaplice, aleje, ścieżki, zieleń, bramy czy ogrodzenia. W związku z tym cmentarze posiadają wartość zabytkowe i niektóre z nich wpisane są także do rejestru zabytków.

Tabela 3.

Wykaz zabytkowych cmentarzy z trenu gmin powiatu wrzesińskiego

Źródło: archiwum Wielopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu, ustalenia własne na podstawie kwerend archiwalnych i weryfikacji terenowej - S. Mazurkiewicz

Lp.	Miejscowość	Wyznanie	Czas powstania	Użytkowanie	Właściciel	Rejestr zabytków
Gmina Kołaczkowo						
1.	Bieganowo	rzym. – kat	II poł. XIX w.	czynny	Parafia katolicka Bieganowo	--
2.	Bieganowo	rzym. – kat	II poł. XIX w.	czynny	Parafia katolicka Bieganowo	--
3.	Budziłowo	ewangelicki	XIX/XX w.	zamknięty	Gmina Kołaczkowo	--
4.	Grabowo Królewskie	rzym. – kat	XIX w.	czynny	Parafia katolicka Grabowo Król.	2644/A z 14.04.1998
5.	Kołaczkowo	rzym. – kat	II poł. XIX w.	czynny	Parafia katolicka Kołaczkowo	--
6.	Kołaczkowo	rzym. – kat	XX w.	czynny	Parafia katolicka Kołaczkowo	--
7.	Łagiewki	ewangelicki	II poł. XIX w.	zamknięty	Gmina Kołaczkowo	--
8.	Sokolniki	rzym. – kat	II poł. XIX w.	czynny	Parafia katolicka Sokolniki	38/Wlkp/A z 25.09.2000
9.	Sokolniki	rzym. – kat	II poł. XIX w.	czynny	Parafia katolicka Sokolniki	--
10.	Sokolniki	ewangelicki	XIX w.	zamknięty	Parafia ewangelicko-augsburska w Poznaniu	--
11.	Wszembórz	rzym. – kat	II poł. XIX w.	czynny	Parafia katolicka Wszembórz	--
12.	Zieliniec	rzym. – kat	XIX/XX w.	czynny	Parafia katolicka Zieliniec	--
Gmina Miłosław						
1.	Miłosław	rzym. - kat	XVII w.	zamknięty	Parafia katolicka Miłosław	--
2.	Miłosław	ewangelicki	1780 r.	zamknięty	Parafia ewangelicko-augsburska w Poznaniu	--
3.	Miłosław	rzym. - kat	1829 r.	czynny	Parafia katolicka Miłosław	--
4.	Biechowo	rzym. - kat	1925 r.	czynny	Parafia katolicka Biechowo	--
5.	Bugaj	żydowski	XVIII w.	zamknięty	Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich	--
6.	Czeszewo	rzym. - kat	1920 r.	czynny	Parafia katolicka Czeszewo	--

7.	Orzechowo	rzym. - kat	1935 r.	czynny	Parafia katolicka Orzechowo	--
Gmina Nekla						
1.	Barczyzna	ewangelicki	II poł. XIX w.	zamknięty	Skarb Państwa – własność nieuregulowana	--
2.	Barczyzna (d. osada Mystki)	ewangelicki	II poł. XIX w.	zamknięty	Gmina Nekla	--
3.	Gierłatowo I	ewangelicki	II poł. XIX w.	zamknięty	Skarb Państwa – własność nieuregulowana	--
4.	Gierłatowo II	ewangelicki	XIX/XX w.	zamknięty	Skarb Państwa – własność nieuregulowana	--
5.	Mała Górka	bezwyznaniowy	1941 r.	miejsce pamięci narodowej	Teren prywatny	--
6.	Nekielka	ewangelicki	II poł. XIX w.	zamknięty	Gmina Nekla	--
7.	Nekla	rzym. - kat	XVIII w.	przykościelny - zamknięty	Parafia katolicka Nekla	2639/A z 29.01.1998
8.	Nekla	rzym. - kat	1834 r.	czynny	Parafia katolicka Nekla	--
9.	Nekla	ewangelicki	II poł. XIX w.	zamknięty	Lasy Państwowe – Nadleśnictwo Czerniejewo	--
10.	Nekla (dawna osada Targowagórka Mała)	ewangelicki	II poł. XIX w.	zamknięty	Skarb Państwa – własność nieuregulowana	--
11.	Opatówko	rzym. - kat	XIX/XX w.	przykościelny - zamknięty	Parafia katolicka Opatówko	--
12.	Opatówko	rzym. - kat	XIX/XX w.	czynny	Parafia katolicka Opatówko	--
13.	Targowa Górka	rzym. - kat	I poł. XIX w.	przykościelny - zamknięty	Parafia katolicka Targowa Górka	1046/Wlkp/A z 6.02.2018
14.	Targowa Górka	dworski	XIX w.	zamknięty	Skarb Państwa – adm. Gmina Nekla	--
15.	Targowa Górka	rzym. - kat	II poł. XIX w.	czynny	Parafia katolicka Targowa Górka	--
16.	Zasutowo, ob. obręb geod. Gierłatowo	ewangelicki	II poł. XIX w.	zamknięty	Lasy Państwowe – Nadleśnictwo Czerniejewo	--
Gmina Pyzdry						
1.	Ciemierów Kolonia	ewangelicki	XVIII/XIX w.	zamknięty	Lasy Państwowe – Nadleśnictwo Grodziec	--
2.	Kolonia Lisewo	ewangelicki	XIX w.	zamknięty	Parafia ewangelicko-augsburska w Koninie	--
3.	Pyzdry	rzym. – kat z kwaterami ewangelicką i prawosławną	XIX w.	czynny	Parafia katolicka Pyzdry	--
4.	Pyzdry	ewangelicki	XIX w.	czynny	Parafia ewangelicko-augsburska w Koninie	
5.	Pyzdry	żydowski	XVIII w.	zamknięty	Skarb Państwa – adm. Gmina Pyzdry	--
6.	Wrąbczynkowskie Holendry	ewangelicki	poł. XIX w.	zamknięty	Skarb Państwa – własność nieuregulowana	--

Gmina Września						
1.	Bardo	rzym. - kat	XVIII w.	czynny	Parafia katolicka Bardo	--
2.	Bierzglin	ewangelicki	II poł. XIX w.	zamknięty	Gmina Września	--
3.	Gonice	ewangelicki	XIX/XX w.	zamknięty	Parafia ewangelicko-augsburska w Poznaniu	
4.	Gozdowo	rzym. - kat	II poł. XIX w.	zamknięty	Parafia katolicka Gozdowo	343/Wlkp/A z 12.06.2006
5.	Gozdowo	rzym. - kat	XIX/XX w.	czynny	Parafia katolicka Gozdowo	--
6.	Grzybowo	ewangelicki	XIX/XX w.	zamknięty	Skarb Państwa	--
7.	Grzybowo	rzym. - kat	II poł. XIX w.	zamknięty	Parafia katolicka Grzybowo	--
8.	Grzybowo	rzym. - kat	XX w.	czynny	Skarb Państwa – w zarządzie Parafia katolicka Grzybowo	--
9.	Kaczanowo	rzym. - kat	XX w.	czynny	Parafia katolicka Kaczanowo	--
10.	Marzenin	rzym. - kat	I poł. XIX w.	czynny	Parafia katolicka Marzenin	A-30/Wlkp z 31.05.2000
11.	Nowa Wieś Królewska	rzym. - kat	II poł. XIX w.	czynny	Parafia katolicka Grzybowo	--
12.	Obłaczkowo	ewangelicki	XIX w.	teren pocmentarny	Teren prywatny	
13.	Otoczna	rzym. - kat	XIX w.	zamknięty	Parafia katolicka Nowa Wieś Królewska	--
14.	Otoczna	bezwyznaniowy	1939-1945	miejsce pamięci narodowej	Skarb Państwa	--
15.	Psary Małe	ewangelicki	II poł. XIX w.	zamknięty	Gmina Września	
16.	Psary Wielkie	ewangelicki	II poł. XIX w.	zamknięty	Gmina Września	--
17.	Sędziwojewo	ewangelicki	II poł. XIX w.	zamknięty	Parafia ewangelicko-augsburska w Poznaniu	--
18.	Sobiesiernie	ewangelicki		zamknięty	Parafia ewangelicko-augsburska w Poznaniu	--
19.	Sokołowo	bezwyznaniowy	XX w.	miejsce pamięci narodowej	Gmina Września	--
20.	Sokołowo	bezwyznaniowy	1848 r.	zamknięty	Skarb Państwa	--
21.	Węgierki	ewangelicki, ob. rzym.- kat	1906 r.	czynny	Parafia katolicka Węgierki	2096/A z 12.08.1986
22.	Września	rzym. - kat	1821 r.	czynny	Parafia katolicka Września pw. Wniebowzięcia NMP i św. Stanisława (farna)	--
23.	Września	rzym.-kat	1664 r.	nie pełnił miejsca grzebalnego	Parafia katolicka Września pw. Świętego Krzyża	721/Wlkp/A z 2.12.2008
24.	Września	bezwyznaniowy	1974 r.	czynny	Gmina Września	--

4.6. Zabytki archeologiczne

W świetle ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2021, poz. 710, zm. Dz. U. 2021, poz. 954) zabytek archeologiczny to zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów, albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem (art. 3 ust. 4).

4.6.1. Charakterystyka zabytków archeologicznych w powiecie

Powiat wrzesiński według fizjograficznej regionalizacji Polski J. Kondrackiego w większej część znajduje się pasie Pojezierzy Południowobałtyckich. Teren na prawym, północnym brzegu Warty znajduje się w regionie fizjograficznym Pojezierza Wielkopolskiego (315.5) w mezoregionie Równina Wrzesińska (315.56). Zachodnia część obszaru przez, który płynie rzeka Warta należy do regionu fizjograficznego Pradoliny Warciańsko-Odrzańskiej (315.6.) i stanowi wschodnią część mezoriegonu Kotliny Śremskiej (315.64). Natomiast południowo-wschodnia część powiatu należy już do pasa Nizin Środkowopolskich. Znajduje się on w regionie fizjograficznym Niziny Południowowielkopolskiej (318.1) w mezoregionie Dolina Konińska (318.14) oraz Równina Rychwalska (318.16). Przez powiat przepływa rzeka regionu Warta (stanowi w części granicę powiatu z powiatem jarocińskim). Rzekę graniczą z powiatem jarocińskim stanowi także rzeka Prosna (lewy dopływ Warty). Natomiast głównym ciekiem wodnym powiatu jest Wrześnica (prawy dopływ Warty). Płynie ona z kierunku północno zachodniego na południowy wschód przepływając przez Wrześnię. Inne ważniejsze cieki wodne to Moskawa płynąca przez Neklę, Bardzianka płynąca przez Bardo, Miłosławka (Szywra) płynąca przez Miłosław, dalej Rudnik (Struga) płynąca przez Grzybowo, czy Flisa uchodząca do Warty w Pyzdrach. Lasy występują w rejonie północno zachodnim (lasy nekielskie i marzelewskie), południowo zachodnim (lasy miłosławskie i czeszewskie) oraz na zawarciu (Puszcza Pyzdrska).

Pierwsi ludzie pojawili się na terenie obecnej gminy Września w późnym paleolicie, czyli u schyłku starszej epoki kamienia (10.000 – 8.000 lat p.n.e.). Stanowiska archeologiczne pochodzące ze schyłkowego paleolitu oraz mezolitu występują nad Wartą oraz Prosną. Najliczniej stanowiska schyłkowego paleolitu występują w Tarnowie, dalej stanowiska mezolityczne w Pietrzykowie, Białobrzegu oraz Marzeninie. W neolicie, czyli młodszej epoce kamienia (5.400 – 2.000 lat p.n.e.) pojawiły się przybyłe z południa, pierwsze plemiona rolnicze. Artefakty z kultura rolniczą odkryta m.in. w Przyborkach i Noskowie (toporek kamienny oraz motykę z diorytu należące do kultury ceramiki wstęgowej rytej). Znaleziska z kultury późnej ceramiki wstęgowej pochodzą z Węgierek. Stanowiska archeologiczne kultury pucharów lejkowatych występują w okolicach Wrześni (Przyborki, Nadarzyce, Sędziwojewo, Noskowo), Nekli (Nekielka, Gierłatowo, Stępocin, Gąsiorowo) oraz najliczniej w okolicach Pyzdr (Tarnowa, Rataje, Pietrzyków, Białobrzeg, Modlica, Ruda Komorska). Z epoki brązu stanowiska archeologiczne w dużej ilości występują w południowej części powiatu wrzesińskiego (gminy Miłosław, Kołaczkowo i Pyzdry). Ludność kultury łużyckiej zamieszkiwała szczególnie tereny wzdłuż cieków wodnych (Wrześnicy, Bardzianki, Miłosławki, Rudnika). Z okresu kultury łużyckiej pochodzą m.in. grodziska w Spławiu (Wodzisko) oraz Tarnawie czy cmentarzysko w Spławiu, Pałczynie, Tarnowie, Miłosławiu, Biechowie, Bardzie, Książnie, Pyzdrach. Inne osiedla kultury łużyckiej znajdują się na terenie całego powiatu. Kultura łużycka rozwijała się także dalej w epoce żelaza. Pod koniec okresu halsztackiego pojawiła się ludność kultury pomorskiej. Stanowiska tej kultury pokrywają się ze stanowiskami łużyckimi. Odkryto cmentarzyska tej kultury w Bierzglinku, Gonicach, Otocznej, Noskowie, Mystkach, Pałczynie, Grabowie Królewskim, Cieślach Małych. Od VIII w. nasiliło się osadnictwo. Jego ślady odkryto w Obłaczkowie, Psarach Małych, Sokołowie, Goniczkach, Miłosławiu, Budziłowie, Wszemborzu, Lisewie, Ciemierowie. Stanowiska archeologiczne z okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich również w przeważającej liczbie znajdują się w pobliżu cieków wodnych, zwłaszcza nad Wartą i Prosną w okolicach Pyzdr a także częściowo nad dolną Wrześnicą. Na obszarze powiatu stykało się osadnictwo kultury przeworskiej oraz wielbarskiej. Z tego okresu pochodzi m.in. osada wielokulturowa w Stroszkach. Kolejne

stanowiska pochodzą z okresów wędrówek ludów i okresu przedpiastowskiego. Kontynuację osadnictwa potwierdzono m.in. w osadzie w Stroszkach oraz okolicy, w grodzie w Spławiu, oraz na stanowiskach w Biechowie, Nekli i Goniczkach. Znacznie więcej stanowisk pochodzi z fazy C okresu przedpiastowskiego. Najwięcej stanowiska archeologicznych pochodzi z okresu wczesnopiastowskiego. Z tym okresem związane są grody w Grzybowie i Biechowie. W okolicach Nekli z XI w. pochodzą znaleziska monet i ozdób srebrnych (Nekla, Starczanowo, Stępocin, Stroszki, Targowa Górka). Najliczniej reprezentowane są stanowiska archeologiczne z późnego średniowiecza i okresu nowożytnego, które znajdują się na obszarze całego powiatu.

4.6.2. Wykaz stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków

Tabela 4.

Wykaz stanowisk archeologicznych z terenu powiatu wrzesińskiego wpisanych do rejestru zabytków

Źródło: archiwum Wielopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu

Lp.	*Miejscowość*	*Rodzaj stanowiska*	*Obszar AZP*	*Nr rejestru zabytków*
Gmina Kołaczkowo				
1.	Spławie	**CMENTARZYSKO**	58-34/29	792/A z 06.12.1969
2.	Spławie	**GRODZISKO**	58-34/30	791/A z 06.12..1969
3.	Zieliniec	**GRODZISKO**	56-34/92	1741/A z 12.01.1976
Gmina Miłosław				
1.	Biechowo	**GRODZISKO**	56-33/1	49/Wlkp/C z 03.02.1976
2.	Bugaj	**GRODZISKO STOŻKOWATE**	57-33/47	50/Wlkp/C z 20.02.1992
3.	Czeszewo	**GRODZISKO STOŻKOWATE**	58-33/9	51/Wlkp/C z 19.01.1993
4.	Kębłowo	**GRODZISKO**	56-33/102	52/Wlkp/C z 22.01.1976
5.	Książno	**CMENTARZYSKO PRADZIEJOWE**	56-33/46	53/Wlkp/C z 05.01.1976
6.	Orzechowo	**CMENTARZYSKO PRADZIEJOWE**	58-33/42	54/Wlkp/C z 20.03.1976
Gmina Nekla				
1.	Nekla	**GRODZISKO WCZESNOŚREDNIOWIECZNE**	53-32/55	1744/A z 11.02.1976
2.	Stroszki	**OSADA WIELOKULTUROWA**	54-32/10	27/Wlkp/A z 05.05.2000
Gmina Pyzdry				
1.	Pyzdry	**NAWARSTWIENIA KULTUROWE MIASTA**	58-35	795/Wlkp/A z 28.05.2010
Gmina Września				
2.	Grzybowo	**GRODZISKO WCZESNOŚREDNIOWIECZNE**	53-34/30	1746/A z 05.03.1976
3.	Września	**NAWARSTWIENIA KULTUROWE MIASTA**	54-34	295/Wlkp/A z 19.04.2006

W przypadku stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków istnieje zakaz prowadzenia wszelkich robót budowlanych oraz przemysłowych na jego terenie, a prace porządkowe prowadzone w jego obrębie wymagają uzgodnienia z Wielkopolskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

4.6.3 . Stanowiska o własnej formie krajobrazowej

Do stanowisk o własnej formie krajobrazowej należą wyżej wymienione grodziska w: Spławiu, Zielińcu, Biechowie, Bugaju, Czeszewie, Kębłowie, Nekli, Grzybowie oraz domniemane grodziska w Nekli, Starczanowie, Targowej Górce, Tarnowej, czy hipotetyczny kurhan w Targowej Górce.

4.6.4. Zestawienie liczbowe zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych

Tabela 5.

Zestawienie zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych na trenie powiatu wrzesińskiego

Źródło: archiwum Wielopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu

Lp.	Stanowiska archeologiczne	Gmina Kołaczkowo	Gmina Miłosław	Gmina Nekla	Gmina Pyzdry	Gmina Września	Razem w powiecie
1.	grodziska	2	6	5	1	1	15
2.	stanowiska osadnicze	60	431	398	269	185	1642
3.	cmentarzyska	13	48	12	-	4	77
4.	inne	-	9	5	-	25	39
łącznie		374	494	420	270	215	1773

4.7. Muzea i placówki paramuzealne

Na terenie powiatu znajdują się dwa muzea regionalne: we Wrześni - Muzeum Regionalne im. Dzieci Wrzesińskich, w Pyzdrach – Muzeum Regionalne Ziemi Pyzdrskiej, jeden rezerwat archeologiczny: w Grzybowie – Rezerwat Archeologiczny „Gród w Grzybowie", Oddział Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, dwie izby pamięci: w Kołaczkowie – Izba Pamięci Władysława Reymonta oraz Izba Pamięci Banku Spółdzielczego. Obecnie na terenie powiatu nie ma instytucji muzealnej, której merytorycznym zadaniem byłoby dziedzictwo kulturowe całego powiatu. Do 1975 r. taką placówką o zasięgu powiatowym było Muzeum Regionalne im. Dzieci Wrzesińskich. Obecnie jest to samorządowa instytucja kultury Miasta i Gminy Września o zasięgu gminnym. Podobnie jest z muzeum w Pyzdrach, dla którego organem prowadzącym jest Miasto i Gmina Pyzdry. Dla Rezerwatu Archeologicznego w Grzybowie, jako Oddziału Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy organem prowadzącym jest samorząd województwa wielkopolskiego. Dla tej placówki zakresem zainteresowania merytorycznego są czasy wczesnopiastowskie, związane z tworzeniem się państwowości polskiej. Obydwie izby pamięci w Kołaczkowie funkcjonują w strukturach Gminnego Ośrodka Kultury. Placówka muzealna na bazie zbiorów prywatnych funkcjonowała niegdyś w Miłosławiu. W gminie Miłosław i Nekla nie ma instytucji muzealnej czy paramuzealnej.

4.7.1. Muzeum Regionalne im. Dzieci Wrzesińskich we Wrześni

Pierwsza myśl powstania placówki muzealnej we Wrześni upamiętniającej wydarzenia strajku szkolnego 1901 r. oraz innych walk narodowowyzwoleńczych (Wiosna Ludów 1848, Powstanie Wielkopolskie 1918-1919) pojawiła się już w 1921 r. Próby organizacji muzeum trwały przez cały okres międzywojenny. Zgromadzone pamiątki deponowano w pomieszczeniu w ratuszu miejskim. Niestety wszystkie zabytki zostały zniszczone we wrześniu 1939 r. przez niemieckiego okupanta. Na 50-lecie strajku szkolnego w 1951 r. w budynku dawnej Katolickiej Szkoły Ludowej, w której miały miejsce wydarzenia historycznego strajku zorganizowano wystawę poświęconą temu tematowi. W 1955 r. powstała Izba Pamięci Strajku Szkolnego. Z inicjatywy wrzesińskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w 1965 r. izba została zorganizowana jako muzeum regionalne. Uroczyste otwarcie Muzeum Regionalnego im. Dzieci Wrzesińskich miało miejsce 2 maja 1966 r. Do likwidacji powiatów w 1975 r. pełniło rolę muzeum powiatowego. Obecnie jest to placówka gminy Września. Muzeum gromadzi zbiory dotyczące historii Wrześni i okolicy. W dziale archeologicznym znajdują się zabytki z wykopalisk w Obłaczkowie, Grzybowie (depozyt) oraz nadzorów archeologicznych i znaleziska. W najliczniejszym dziale archiwalnym znajdują się liczne dokumenty dotyczące strajku szkolnego (w tym wyrok sądu krajowego w Lipsku, zeszyt Bronisława Klimasa), kroniki szkół, dokumenty miejskie, policji budowlanej, mapy, cenna kolekcja kart pocztowych, liczne fotografie i dokumenty życia społecznego. Dział artystyczno-historyczny gromadzi meble, obrazy (m.in. J. Kossaka), rzeźby (m.in. W. Brodzkiego), monety, odznaczenia, pieczęcie, urządzenia techniczne. Ostatni dział to biblioteka z licznymi publikacjami dotyczącymi Wrześni od XIX w. Zabytki prezentowane są w czterech ekspozycjach: archeologicznej, izbie szkolnej, walk narodowowyzwoleńczych oraz w salonikach mieszczańskich.

4.7.2. Muzeum Regionalne Ziemi Pyzdrskiej w Pyzdrach

Z kolei drugie muzeum na terenie powiatu w Pyzdrach powstało w 1957 r. Umiejscowiono je w zabytkowym podcieniowym domu w rynku z 1768 r. Kolekcję muzealną stworzono z eksponatów wypożyczonych z Muzeum Narodowego w Poznaniu i Archiwum Państwowego w Poznaniu. Po likwidacji powiatów w 1975 r. muzeum na pewien czas stało się filią Muzeum Okręgowego w Koninie. W 1985 r. placówka została przeniesiona do zabudowań poklasztornych, zajmując tutaj część wschodniego skrzydła. W latach 1995-1998 przeprowadzono renowację krużganków klasztornych, gdzie można podziwiać freski Adama Swacha. W pięciu ekspozycjach muzeum prezentuje: kości zwierząt prehistorycznych ze szczątkami mamuta, nosorożca włochatego, jelenia i żubra kopalnego, dalej zabytki archeologiczne od epoki kamienia do średniowiecza i nowożytności w podziemiach, prezentacje eksponatów dotyczące dziejów królewskiego miasta Pyzdry w dawnym refektarzu, m.in. ze zbiorami cennych monet (brakteatów Bolesława Pobożnego i Przemysła II), dokumentów (Zygmunta Starego, Stefana Batorego, Zygmunta III Wazy, Stanisława Augusta Poniatowskiego), repliką bombardy, słupami granicznymi i innymi, oraz szeroką ekspozycję etnograficzną z przedmiotami i sprzętami codziennego użytku końca XIX i początku XX w. Muzeum w Pyzdrach włączone zostało do obiektów Szlaku Piastowskiego. W ramach projektu *„Rozwój kluczowego szlaku dziedzictwa kulturowego województwa wielkopolskiego pn. Szlak Piastowski"* przeprowadzono rewitalizację zabytkowego domu podcieniowego. W obiekcie przygotowano wystawę związaną ze Szlakiem Piastowskim i początkami Państwa Polskiego.

4.7.3. Rezerwat Archeologiczny „Gród w Grzybowie" – Oddział Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

Najmłodszym muzeum na terenie powiatu jest Oddział Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy w Grzybowie. Na terenie grodziska z okresu wczesnopiastowskiego od 1988 roku za staraniem Olgierda Brzeskiego i Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk rozpoczęto badania archeologiczne pod kierunkiem Mariusza Tuszyńskiego i pod opieką naukową prof. Zofii Kurnatowskiej. Zabytki pochodzące z wykopalisk gromadzono i opracowywano w Muzeum Regionalnym

im. Dzieci Wrzesińskich. W 1997 roku w Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy powołano Pracownię Rezerwat Archeologiczny Gród w Grzybowie. W 1998 roku grodzisko stało się własnością lednickiego muzeum. W 2009 roku pobudowano budynek muzealny imitujący bramę i część wałów dawnego grodu. Oficjalne otwarcie nowego obiektu muzealnego nastąpiło w 2010 roku. W roku następnym pracownia otrzymała status oddziału muzeum. W budynku stworzono edukacyjną ekspozycję muzealną „Gród Grzybowo – między plemieniem a państwem", przedstawiającą wykop archeologiczny. W 2011 roku w północno-wschodniej części grodu wystawiono trzy drewniane chaty tworzące zagrodę edukacyjną. Chaty swoją budową nawiązują do typu budownictwa zrębowego oraz o konstrukcji sumikowo-łątkowej. Na terenie grodziska znajduje się także rzeźba dębowa „Światowid" wykonana w 1978 roku przez Macieja Ćwierzyka. Podobne rzeźby jak strażnicy grodu stoją przed bramą. Natomiast po środki rezerwatu znajduje się drewniana XVIII-wieczna chata chłopska przeniesiona tutaj z Wielkopolskiego Skansenu Etnograficznego w Dziekanowicach. Placówka prowadzi na szeroką skalę działalność edukacyjna popularyzująca okres wczesnego średniowiecza. W latach 2001-2013 odbywały się tutaj corocznie organizowane przez Towarzystwo Przyjaciół Grodu w Grzybowie „Międzynarodowe Zjazdy Wojowników Słowiańskich". Od 2013 roku muzeum wraz z Wiejskim Stowarzyszeniem Edukacyjno-Kulturalno-Turystycznym Szansa z Grzybowa organizuje corocznie „Grzybowski Turniej Wojów". Rezerwat archeologiczny jest jednym z obiektów Szlaku Piastowskiego.

4.7.4. Izba Pamięci im. Władysława Reymonta w Kołaczkowie

W pałacu w Kołaczkowie, który od 1920 r. był własnością Władysława Reymonta, a obecnie mieści się w nim Gminny Ośrodek Kultury, utworzono izbę poświęconą właśnie Władysławowi Reymontowi. W salonach utrzymanych w stylu lat 20. i 30. XX w. znajdują się meble z depozytu z Muzeum Literatury w Warszawie, będące niegdyś własnością pisarza. Można tutaj zobaczyć także kopie jego listów. Pokazany jest gabinet Reymonta z jego figurą.

4.7.5. Izba Pamięci Banku Spółdzielczego w Kołaczkowie

Również w pałacu w Kołaczkowie znajduje się Izba Pamięci Banku Spółdzielczego. Inicjatorem jej powstania był Stefan Bachorz, dyrektor banku. Wśród eksponatów izby znajdują się dokumenty założycielskie banku oraz dokumentujące jego działalność. Ekspozycja zawiera także dokumenty innych banków spółdzielczych z Wielkopolski oraz maszyny i urządzenia biurowe pozwalające prześledzić etapy mechanizacji pracy bankowej.

4.7.6. Izba Pamięci (Sala Historyczna) w Nekli

W dawnym pałacu rodziny Żółtowskich w Nekli w 2019 r. gmina Nekla wyremontowała dwa pomieszczenia, w których zostanie przygotowana Izba Pamięci (Sala Historyczna) poświęcona historii Nekli i rodziny Żółtowskich.

4.8. Miejsca pamięci narodowej

4.8.1. Definicja miejsca pamięci narodowej

Aktualnie nie ma definicji legalnej ***miejsca pamięci narodowej***. W nieaktualnej już ustawie z dnia 21 stycznia 1988 r. o Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa można wyczytać, że obiektami pamięci narodowej w szczególności są pomniki, cmentarze i mogiły wojenne oraz walk narodowowyzwoleńczych, cmentarze ofiar hitlerowskiego terroru, muzea walk i martyrologii, a także izby pamięci narodowej. Projekt niewprowadzonej ustawy o miejscach pamięci narodowej zakładał, iż miejscem pamięci narodowej jest:

- grób lub cmentarz wojenny,
- nieruchomość lub inny obiekt budowlany albo pozostałości upamiętniające postaci lub wydarzenia znaczące dla Narodu i Państwa a w szczególności pomnik, krzyż, kapliczka, kopiec,
- inny obiekt lub przedmiot związany z wydarzeniami lub postaciami znaczącymi dla dziedzictwa Narodu i Państwa, a w szczególności tablica pamiątkowa.

Z powodu braku przepisów dotyczących ustanawiania miejsc pamięci narodowej trudno obecnie stworzyć szczegółową ich ewidencję w powiecie.

4.8.2. Groby wojenne

Natomiast w ustawie z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz. U. 2018, poz. 369), wyraźnie określona jest definicja ***grobów wojennych***. Są nimi:

1) groby poległych w walkach o niepodległość i zjednoczenie Państwa Polskiego,
2) groby osób wojskowych, poległych lub zmarłych z powodu działań wojennych, bez względu na narodowość,
3) groby sióstr miłosierdzia i wszystkich osób, które, wykonując zlecone im czynności przy jakiejkolwiek formacji wojskowej, poległy lub zmarły z powodu działań wojennych,
4) groby jeńców wojennych i osób internowanych,
5) groby uchodźców z 1915 r.,
6) groby osób wojskowych i cywilnych, bez względu na ich narodowość, które straciły życie wskutek represji okupanta niemieckiego albo sowieckiego po dniu 1 września 1939 r.,
7) groby i cmentarzyska prochów ofiar niemieckich i sowieckich obozów,
8) groby osób, które straciły życie wskutek walki z narzuconym systemem i represji totalitarnych w okresie od 1944 r. do 1956 r.

Tabela 6.

Wykaz grobów wojennych z trenu gmin powiatu wrzesińskiego

źródło: Ewidencja Grobów Wojennych Wielkopolskiego Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu, opr. S. Mazurkiewicz

Lp.	*Miejscowość*	*Grób wojenny*	*Nr rejestru zabytków lub nr ewidencji wojewody*
Gmina Kołaczkowo			
1.	Zieliniec	**Grób Jana Filipiaka powstańca wielkopolskiego 1918/1919 na cmentarzu parafialnym**	nr ewid. woj. 3030012_02_PW
2.	Kołaczkowo	**Grób Zygmunta Sikory powstańca wielkopolskiego 1918/1919 na cmentarzu parafialnym**	nr ewid. woj. 3030012_01_PW
3.	Sokolniki	**Mogiła ofiar pomordowanych przez hitlerowców w l. 1939-1944, na cmentarzu parafialnym**	-
Gmina Miłosław			
1.	Miłosław	**Mogiła kosynierów, na niej figura św. Wawrzyńca**	151/Wlkp/B z 19.05.2009
2.	Miłosław	**Grób Władysława Wiewiórowskiego, dowódcy kompanii wrzesińskiej w powstaniu wielkopolskim 1918-1919, poległego w wyniku odniesionych ran pod Szubinem, na cmentarzu parafialnym**	nr ewid. woj. 3030024_01_PW Cmentarz w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego

3.	Miłosław	**Mogiła 6 poległych powstańców wielkopolskich 1918-1919 r. na cmentarzu parafialnym**	Cmentarz w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego
Gmina Nekla			
1.	Nekla	**Mogiła powstańców wielkopolskich 1918-1919 r. na cmentarzu parafialnym**	nr ewid. woj. 3030034_01_PW
Gmina Pyzdry			
1.	Pyzdry	**Mogiła 11 powstańców styczniowych poległych w bitwie pod Pyzdrami 29.04.1863 r., na cmentarzu parafialnym**	nr ewid. woj. 3030044_1_PS Cmentarz w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego
2.	Pyzdry	**Mogiła ofiar pomordowanych przez hitlerowców, na cmentarzu parafialnym**	Cmentarz w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego
Gmina Września			
1.	Sokołowo	**Cmentarz bitewny, mogiła-kopiec kosynierów poległych bitwie 2 maja 1848 r.**	--
2.	Marzenin	**Grób Kazimierza Kowalskiego powstańca wielkopolskiego 1918/1919 r. na cmentarzu parafialnym**	nr ewid. woj. 3030005_1_PW
3.	Września	**Mogiła kosynierów zmarłych z ran odniesionych w bitwie pod Sokołowem 2 maja 1848 r., na cmentarzu parafialnym**	Cmentarz w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego
4.	Września	**Mogiła 11 poległych powstańców wielkopolskich 1918-1919 r., na cmentarzu parafialnym**	nr ewid. woj. 3030054_01_PW Cmentarz w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego
5.	Września	**Grób Franciszka Kaźmierczaka powstańca wielkopolskiego 1918/1919 na cmentarzu parafialnym**	nr ewid. woj. 3030054_02_PW Cmentarz w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego
6.	Września	**Mogła-pomnik uczestników Ochotniczej Legii Wrzesińskiej 1919-1920 r. i żołnierzy 68 Pułku Piechoty, na cmentarzu parafialnym**	nr ewid. woj. 3030054_4 Cmentarz w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego
7.	Września	**Mogiła 37 ofiar niemieckich nalotów we wrześniu 1939 r., na cmentarzu parafialnym**	Cmentarz w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego
8.	Września	**Mogiła ofiar pomordowanych przez hitlerowców w l. 1939-1944, na cmentarzu parafialnym**	Cmentarz w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego
9.	Września	**Grób Leona Stasiewskiego, poległego w wojnie polsko-bolszewickiej w 1920 r., na cmentarzu parafialnym**	nr ewid. woj. 3030054_3 Cmentarz w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego

Zgodnie z przepisami art. 6 ustawy o grobach i cmentarzach wojennych z 28 marca 1933 r. (Dz. U. 2018, poz. 369), pozostają one pod opieką państwa, a koszty ich utrzymania ponosi skarb państwa. Obowiązek utrzymania grobów i cmentarzy wojennych może wojewoda powierzyć jednostce samorządowej (gminie lub powiatowi) za przekazaniem odpowiednich funduszów, o ile nie przyjmie ona tego obowiązku nieodpłatnie. Bezpośredni nadzór nad stanem grobów i cmentarzy wojennych sprawują gminy. Sprawy dotyczące opieki nad grobami wojennymi określono w zarządzeniu wykonawczym Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 23 października 1936 r., wydanym w porozumieniu z Ministrami Spraw Wojskowych i Opieki Społecznej. Realizacją ustawy o grobach i cmentarzach wojennych 6 lipca 1998 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji przekazało Radzie Ochrony Pamięci Narodowej a od 2016 r. jej obowiązki przejął Instytut Pamięci Narodowej. Środki na utrzymanie cmentarzy wojennych są wydzielane z budżetu wojewodów i następnie

przekazywane gminom lub powiatom na wykonanie prac konserwacyjno-porządkowych i prowadzenie remontów, na podstawie porozumień zawartych pomiędzy urzędami wojewódzkimi a samorządami.

4.8.3. Groby weteranów

Od 1 stycznia 2019 r. obowiązuje ustawa o grobach weteranów walk o wolność i niepodległość Polski z 22 listopada 2018 r. (Dz.U. 2018, poz. 2529). Ewidencję grobów weteranów prowadzi Instytut Pamięci Narodowej. Za groby weteranów uznaje się groby:

1) osób, które walczyły o odzyskanie niepodległości Polski lub w obronie niepodległości i granic suwerennej Rzeczypospolitej Polskiej, biorąc udział w wojnach, działaniach zbrojnych i niepodległościowych oraz powstaniach narodowych w okresie od 1768 r. do 1963 r.;
2) funkcjonariuszy cywilnych władz powstań narodowych, administracji podziemnego Państwa Polskiego w okresie wojny 1939–1945, członków władz i Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie w latach 1939–1990, a także podziemnych niepodległościowych organizacji cywilnych w latach 1945–1956.

Celem ochrony miejsc pamięci jest zachowanie wszelkich śladów i utrwalenie znaczących dla tożsamości narodowej wydarzeń, faktów, postaci z dziejów państwa i narodu polskiego, walk o zjednoczenie i niepodległość ze szczególnym uwzględnieniem celów wychowawczych i edukacyjnych. Mają one służyć również popularyzacji wiedzy o dokonaniach Polaków, stanowić trwały element tożsamości narodowej i składnik współczesnego życia. Miejsca, obiekty i znaki pamięci narodowej jako ważny składnik tożsamości powinny być chronione przez wszystkich obywateli.

Wykaz grobów weteranów z terenu gminy Września

źródło: Ewidencja Grobów Weteranów Instytutu Pamięci Narodowej, opr. S. Mazurkiewicz

L.p.	Grób weterana	Uczestnictwo w walkach o wolność i niepodległość	Miejsce	Nr ewid.
1.	grób Stefanii z Chełmikowskich Durczykiewicz	uczestnik strajku szkolnego 1901-1902	Września cmentarz parafialny	50
2.	grób Anastazji Wojciechowskiej	uczestnik strajku szkolnego 1901-1902	Września cmentarz parafialny	51
3.	grób Leokadii z Wojciechowskich Stankowskiej	uczestnik strajku szkolnego 1901-1902	Września cmentarz parafialny	52
4.	grób Floriana Podsędka	uczestnik strajku szkolnego 1901-1902	Września cmentarz parafialny	53
5.	grób Bronisławy ze Śmidowiczów Matuszewskiej	uczestnik strajku szkolnego 1901-1902	Września cmentarz parafialny	54
6.	grób Seweryny z Wagnerów Frankiewicz	uczestnik strajku szkolnego 1901-1902	Września cmentarz parafialny	55
7.	grób Walentyny z Klimasów Wyrwas	uczestnik strajku szkolnego 1901-1902	Września cmentarz komunalny	56
8.	grób Stanisława Błociszewskiego	uczestnik powstania listopadowego 1830-1831	Grzybowo cmentarz przykościelny	599
9.	grób gen. Romana Abrahama	uczestnik wojny polsko-ukraińskiej 1919-1920, uczestnik kampanii wrześniowej 1939 r.	Września cmentarz parafialny	638
10.	grób gen. Kazimierza Grudzielskiego	uczestnik powstania wielkopolskiego 1918-1919	Gozdowo cmentarz przykościelny	836
11.	grób Stefana Marciniaka	uczestnik działań zbrojnych w czasie II wojny światowej, żołnierz armii gen. Andersa, uczestnik bitwy pod Monte Cassino	Miłosław Cmentarz parafialny	714
12.	grób Jadwigi Banaszczak	Armia Krajowa	Wszembórz Cmentarz parafialny	2068/1
13.	grób Jana Banaszczaka	Armia Krajowa	Wszembórz Cmentarz parafialny	2068/2

Groby objęte są ochroną prawną. W związku z powyższym nie podlegają likwidacji.

Celem ochrony miejsc pamięci jest zachowanie wszelkich śladów i utrwalenie znaczących dla tożsamości narodowej wydarzeń, faktów, postaci z dziejów państwa i narodu polskiego, walk o zjednoczenie i niepodległość ze szczególnym uwzględnieniem celów wychowawczych i edukacyjnych. Mają one służyć również popularyzacji wiedzy o dokonaniach Polaków, stanowić trwały element tożsamości narodowej i składnik współczesnego życia. Miejsca, obiekty i znaki pamięci narodowej jako ważny składnik tożsamości powinny być chronione przez wszystkich obywateli.

4.9. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy

Wartości zabytkowe posiada także krajobraz przyrodniczo-kulturowy. Zalicza się do niego twory przyrodnicze wykonane przez człowieka (parki, ogrody, aleje), z których najcenniejsze wpisuje się do rejestru zabytków, a także samodzielne twory przyrody (drzewa, głazy itp.), które ustanowić można jako pomniki (zabytki) przyrody. Większe obszary przyrody mogą być chronione jako rezerwaty, zaś w połączeniu z walorami kulturowymi jako parki krajobrazowe.

4.9.1. Zabytkowe parki

Tabela 7.

Wykaz zabytkowych parków z terenu gmin powiatu wrzesińskiego

Źródło: archiwum Wielopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu, GPOnZ Kołaczkowo, GPOnZ Miłosław, GPOnZ Nekla, GPOnZ Pyzdry, GPOnZ Września,

	Miejscowość	*Obiekt*	*Datowanie*	*Rejestr zabytków*
Gmina Kołaczkowo				
1.	Bieganowo	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworsko-folwarcznym**	poł. XIX w., przekszt. pocz. XX w.	1444/A z 12.04.1973
2.	Borkowo	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	poł. XIX w., powiększ. po 1921 r.	2649/A z 15.07.1998
3.	Borzykowo	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	2 poł. XIX w., pocz. XX w.	--
4.	Cieśle Małe	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	pocz. XX w.	--
5.	Gorazdowo	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworsko-folwarcznym**	poł. XIX w., powiększ. pocz. XX w.	962/A z 5.03.1970
6.	Grabowo Królewskie	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	poł. XIX w.	1977/A z 11.12.1984
7.	Kołaczkowo	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	poł. XIX w.	1992/A z 1.02.1985
8.	Sokolniki	**PARK KRAJOBRAZOWY**	XIX/XX w.	1985/A z 19.12.1984
9.	Szamarzewo	**POZOSTAŁOŚCI PARKU KRAJOBRAZOWEGO w zespole dworskim**	k. XIX w	--
10.	Zieliniec	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	poł. XIX w.	1797/A z 27.06.1980
Gmina Miłosław				
1.	Biechowo	**OGRÓD KLASZTORNY w zespole klasztornym filipinów obecnie park pielgrzyma**	XVIII w.	1982/A z 17.12.1984
2.	Gorzyce	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	2 poł. XIX w.	--

3.	Mikuszewo	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	k. XIX w.	1979/A z 14.12.1984
4.	Miłosław	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	pocz. XIX w.	2304 z 17.06.1994
5.	Nowa Wieś Podgórna	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole folwarcznym**	1 poł. XIX w.	--
6.	Palczyn	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	1 poł XIX w.	--
		Gmina Nekla		
1.	Mystki	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	XIX/XX w.	1453/A z 8.06.1973
2.	Nekla	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	XVIII w.	14.11.1958 oraz 1726/A z 23.04.1975
3.	Opatówko	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	XIX/XX w.	--
4.	Podstolice	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	II poł. XIX w.	1987/A z 16.01.1985
5.	Targowa Górka	**PARK KRAJOBRAZOWY (DWORSKI)**	XVIII w.	2367/A z 14.11.1958
		Gmina Pyzdry		
1.	Ciemierów	**pozostałości PARKU KRAJOBRAZOWEGO w zespole dworskim**	k. XIX w.	--
2.	Rataje	**PARK DWORSKI w zespole dworskim**	2 poł. XIX w.	387/129 z 2.09.1985
		Gmina Września		
1.	Bardo	**PARK DWORSKI w zespole dworsko-folwarcznym**	pocz. XIX w.	2159/A z 26.06.1989 i 28.03.1997
2.	Białężyce	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	2 poł. XIX w.	1730/a z 29.04.1975
3.	Chocicza Mała	**PARK KRAJOBRAZOWY (DWORSKI)**	k. XIX w.	2061/A Z 1.01.1986
4.	Chocicza Wielka	**PARK KRAJOBRAZOWY (DWORSKI)**	XIX/XX w.	2060/A z 1.01.1986
5.	Chwalibogowo	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	2 poł. XIX w.	1452/A z 08.06.1973
6.	Gozdowo	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole folwarcznym**	k. XIX w.	--
7.	Grzybowo	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	k. XIX w.	2200/A z 28.09.1990
8.	Grzymysławice	**PARK DWORSKI w zespole folwarcznym**	3 ćw. XIX w.	2104/A z 28.11.1986
9.	Gulczewko	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	pocz. XX w.	--
10.	Gulczewo	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	1 poł. XIX w., 1897, pocz. XX w.	1732/A z 30.04.1975
11.	Gutowo Małe	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	k. XIX w.	1733/A z 30.04.1975
12.	Gutowo Wielkie	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	k. XIX w.	--

13.	Kaczanowo	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	k. XIX w., pocz. XX w.	--
14.	Kawęczyn	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	k. XIX w.	2082/A z 28.04.1986
15.	Marzenin	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	k. XIX w.	2079/A z 28.03.1986
16.	Neryngowo	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole folwarcznym**	k. XVIII w., XIX w.	--
17.	Ostrowo Szlacheckie	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym**	XIX w.	1773/A z 15.12.1977
18.	Otoczna	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworsko-folwarcznym**	k. XIX w.	--
19.	Radomice	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	2 poł. XIX w.	2643/A z 19.05.1998
20.	Soleczno	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworskim**	4 ćw. XIX w.	125/A z 01.06.1974
21.	Stanisławowo	**PARK KRAJPOBRAZOWY w zespole dworsko-folwarcznym**	k. XIX w.	1063/Wlkp/A z 31.08.20218
22.	Węgierki	**PARK KRAJOBRAZOWY ze STAWEM w zespole dworskim**	poł. XIX w.	2096/A z 12.08.1986
23.	Wódki	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole dworsko-folwarcznym**	2 poł. XIX w.	2196/A z 11.06.1990
24.	Września	**PARK KRAJOBRAZOWY w zespole pałacowym Opieszyn obecnie park miejski im. Dzieci Wrzesińskich**	poł. XVIII w.	966/A z 05.03.1970 i 775/Wlkp/A z 15.01.2010
25.	Września	**PARK MIEJSKI IM. MARSZAŁKA JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO**	1925-1927	2118/A z 10.04.1987
26.	Września	**OGRÓD w zespole Ogrodu Strzelnicy Bractwa Kurkowego**	1924-1925	1012/Wlkp/A z 27.10.2016

4.9.2. Formy ochrony przyrody

4.9.2.1. Rezerwaty przyrody

Rezerwat przyrody „Czeszewski Las"

Utworzony rozporządzeniem wojewody wielkopolskiego nr 35/2004 z 26 marca 2004 r. (Dz. Urz. Woj. Wlkp Nr 47, poz. 1093). Powstał przez połączenie dwóch rezerwatów przyrody **„Czeszewo"** (27,61 ha, utworzony w 1959 r.), **„Lutynia"** (45,58 ha, utworzony w 1959 r.) oraz sąsiadujących z nimi drzewostanów i gruntów nieleśnych o łącznej powierzchni 222,62 ha (207,47 ha gmina Miłosław, 15,15 ha gmina Żerków). 8 czerwca 2021 r. Zarządzeniem RDOŚ w Poznaniu rezerwat został powiększony do 534 ha.

„Czeszewki Las" jest obiektem wyjątkowym dla dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego. Tutaj w 1907 r. z inicjatywy ówczesnych niemieckich, wybitnych propagatorów ochrony przyrody – Hugo Conwentza i Friedricha Pfuhla utworzono pierwszy na terenie dzisiejszej Polski rezerwat przyrody. Ochroną objęto 75 arów fragmentu wielogatunkowego lasu łęgowego w dolinie Warty (obecnie oddziały 182a lub 182b).

Rezerwat utworzono dla ochrony łęgu wiązowo-jesionowego oraz grądu niskiego, które rosną na okresowo zalewanych terasach doliny Warty. Znajdują się tutaj okazałe drzewostany, a wśród nich dęby liczące ponad 170 lat, osiągające wysokość do 34 m i ponad 400 cm obwodu pni. Spośród innych gatunków rosną tutaj: jesiony, graby, buki, lipy

i klony. Bogate jest poszycie leśne i runo. Żyją tu liczne ptaki: czaple siwe, bociany czarne, kanie czarne i rdzawe, myszołowy, jastrzębie gołębiarze, krogulce, pustułki i kormorany. Rezerwat nie posiada otuliny. Jest to drugi co do wielkości rezerwat przyrody w Wielkopolsce. Cały obszar rezerwatu podlega ochronie częściowej.

Na terenie rezerwatu w oddziale 177a, w sąsiedztwie starorzecza *Szaniec*, znajduje się grodzisko stożkowate wpisane 19 stycznia 1993 roku do rejestru zabytków Województwa Wielkopolskiego pod pozycją 51/Wlkp/C. Grodzisko posiada średnicę 47 m u dołu, u góry 14-18 m oraz wysokość 3 m. Tradycyjnie zwane jest Szwedzkim Szańcem. Tutaj w średniowieczu znajdowała się prawdopodobnie wieża obronna rodu Zarembów.

Rezerwat posiada plan ochrony rezerwatu na lata 2004-2023 (Rozporządzenie Wojewody Wielkopolskiego Nr 53/2004 z dnia 13 grudnia 2004 roku w sprawie ustanowienia planu ochrony dla rezerwatu przyrody Czeszewski Las - Dz. Urz. Woj. Wlkp. Nr 47, poz. 1093). Autorem planu jest Klub Przyrodników ze Świebodzina pod redakcją P. Pawlaczyka.

Rezerwat przyrody „Dwunastak"

Utworzony zarządzeniem zarządzeniem Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dnia 5 maja 1959 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody (M. P. z 1959 r. Nr 50, poz. 228); utrzymany obwieszczeniem Woj. Wlkp. z dnia 4 października 2001 r. w sprawie ogłoszenia wykazu rezerwatów przyrody utworzonych do dnia 31 grudnia 1998 r. (Dz. Urz. Woj. Wlkp. Nr 123, poz. 2401). Korekta powierzchni rezerwatu z 9,12 ha na 8,95 ha nastąpiła w 2007 roku na podstawie Rozporządzenia Wojewody Wielkopolskiego Nr 14/07 z dnia 5 czerwca 2007 roku (Dz. Urz. Woj. Wlkp. Nr 99, poz. 2424). Rezerwat utworzono w celu zachowania ze względów naukowych i dydaktycznych fragmentu grądu niskiego, łęgu i lasu mieszanego o cechach zespołów naturalnych. Powierzchnia rezerwatu wynosi 9,12 ha. oddział 113d-j. drzewostan, o niejednolitym charakterze, składa się głównie z dębów i sosen o wysokości do 30 m, w wieku do 160 lat oraz domieszkę stanowi grab, lipa, klon, jesion, wiąz, rzadziej jawor, olcha i jodła. Szczególnie interesujące jest tutaj bujne runo leśne, charakterystyczne dla naturalnych lasów środkowoeuropejskich. Z opisywanych w rezerwacie rzadkich roślin tu występujących stwierdzono jedynie występowanie kruszczyka (Epipactis latifolia). Dla rezerwatu w 2007 r. ustalono plan ochrony (Rozporządzenie Wojewody Wielkopolskiego Nr 23/07 z dnia 6 września 2007 roku w sprawie ustanowienia planu ochrony dla rezerwatu przyrody Dwunastak (Dz. Urz. Woj. Wlkp. Nr 150, poz. 3300).

Pozostałe rezerwaty

Na terenie powiatu, w lasach miłosławskich, w obszarze leśnictwa Sarnice istniały także rezerwaty przyrody **„Góry"** oraz **„Sarnice"** utworzone w 1959 r. Niestety w wyniku szkodliwej działalności samej przyrody w trakcie huraganów uległy one zniszczeniu. Natomiast na terenach zawarciańskich projektuje się utworzenie rezerwatu przyrody **„Łąki Pyzdrskie"**.

4.9.2.2. Parki krajobrazowe

Żerkowsko-Czeszewski Park Krajobrazowy

Utworzony w 1994 r. na mocy rozporządzenia wojewodów poznańskiego i kaliskiego z 17 października 1994 r. (Dz. Urz. Woj. Poz. z 1994 r. nr 21, poz. 210). Park zajmuje obszar 15 640 ha (ok. 52% jego powierzchni stanowią grunty orne, ok. 39 % lasy). Znajduje się na styku powiatów wrzesińskiego, średzkiego i jarocińskiego. Z czego na powiat wrzesiński przypada w gminie Miłosław 5 880 ha. Przedmiotem ochrony jest unikatowa, bardzo urozmaicona rzeźba terenu, bogate i ciekawe zbiorowiska roślinne, rzadkie gatunki roślin i zwierząt, a także wartości kulturowe, związane z interesującą przeszłością tego regionu. Teren parku obejmuje częściowo dorzecza Warty i jej dopływów Miłosławki (Szywry) oraz Lutyni. Rzeki te na terasie zalewowej utworzyły liczne, niezwykle malownicze starorzecza. Pradolina Warciańsko-Odrzańska dzieli park na dwie części:

północną, w której zdecydowanie przeważają lasy leżącą na terenie powiatu wrzesińskiego (gmina Miłosław) oraz południową, o krajobrazie bardziej mozaikowym i większym udziale pól uprawnych leżącą na terenie powiatów średzkiego (gmina Nowe Miasto nad Wartą) i jarocińskiego (gmina Żerków)

Nadwarciański Park Krajobrazowy

Utworzony w 1995 r. na mocy rozporządzenia nr 60 Wojewody Konińskiego z dnia 19 października 1995r.
w sprawie: utworzenia Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego (Dziennik Urzędowy Województwa Konińskiego nr 25 z dnia 25 października 1995 r.). Celem utworzenia parku jest ochrona środowiska przyrodniczego, swoistych cech krajobrazu dolinnego, zachowania ze względów naukowych i dydaktycznych miejsc lęgowych ptaków, a także zabezpieczenia wartości historycznych i kulturowych. Park zajmuje 13 428 ha powierzchni na obszarach gmin Golina i Rzgów (powiat koniński), Lądek i Zagórów (powiat słupecki) oraz Pyzdry (powiat wrzesiński).

4.9.2.3. Obszary chronionego krajobrazu

Pyzdrski Obszar Chronionego Krajobrazu

Utworzony Uchwałą Nr 53 Wojewódzkiej Rady Narodowej w Koninie z dnia 29 stycznia 1986 r. w sprawie ustalenia obszarów krajobrazu chronionego na terenie województwa konińskiego i zasad korzystania z tych obszarów, (Dziennik Urzędowy Województwa Konińskiego nr 1 z dnia 31 stycznia 1986 r.), powiększony o 30 tys. ha w 1995 r. Był podstawą do utworzenie Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego.

Obszar Chronionego Krajobrazu „Dolina Cybiny w Nekielce"

Utworzony uchwałą Nr XXXIII/255 / 2006 Rady Miejskiej Gminy Nekla z 24 marca 2006 r. Powierzchnia obszaru wynosi 36,0462 ha. Obejmuje tereny źródeł rzeki Cybiny (dopływ Warty). Teren ten posiada cenne wartości przyrodnicze i krajobrazowe. Unikalna przyroda Doliny Cybiny zachowała się do dnia dzisiejszego w niemal naturalnym stanie.

Obszar Chronionego Krajobrazu „Szwajcaria Żerkowska"

Utworzony uchwałą Nr XII.74/89 Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kaliszu z dnia 28 września 1989 r. Powierzchnia obszaru wynosi 14 750 ha. Na terenie powiatu wrzesińskiego obejmuje południowe fragmenty gminy Miłosław. Obszar utworzony w celu ochrony obszaru zbliżonego do stanu naturalnego oraz zapewnienia społeczeństwu warunków do wypoczynku i turystyki w środowisku o znaczących walorach przyrodniczych

Obszary natura 2000

- Specjalny Obszar Ochrony Siedlisk Ostoja Nadwarciańska (na obszarach gmin Miłosław, Kołaczkowo, Pyzdry)
- Obszar Specjalnej Ochrony Ptaków Dolina Środkowej Warty (z terenu powiatu wrzesińskiego obszary gmin Miłosław, Kołaczkowo, Pyzdry)
- Obszar Ochrony Siedlisk Lasy Żerkowsko-Czeszewskie (z terenu powiatu wrzesińskiego na obszarze gminy Miłosław)
- Grądy w Czerniejewie (z terenu powiatu wrzesińskiego na obszarze gminy Września)

Użytki ekologiczne

To niewielkie obszarowo pozostałości ekosystemu, które mają znaczenie dla zachowania różnorodności biologicznej. Na opisywanym terenie funkcjonuje użytek ekologiczny "Pasieka" w Lasach Miłosławskich.

Zespoły przyrodniczo-krajobrazowe

Obejmują one fragmenty naturalnego i kulturowego krajobrazu. Na terenie taki zespół utworzono w 2016 roku w gminie Miłosław pod nazwą "Pradolina Miłosławska". Celem ochrony w zespole jest zachowanie rzadkich gatunków roślin i zwierząt oraz ich siedlisk, a także utrzymanie struktury przestrzenne terenu.

4.9.2.4. Pomniki przyrody

Pomnikami przyrody są pojedyncze twory przyrody żywej i nieożywionej lub ich skupiska o szczególnej wartości przyrodniczej, naukowej, kulturowej, historycznej lub krajobrazowej oraz odznaczające się indywidualnymi cechami, wyróżniającymi je wśród innych tworów, okazałych rozmiarów drzewa, krzewy gatunków rodzimych lub obcych, źródła, wodospady, wywierzyska, skałki, jary, głazy narzutowe oraz jaskinie. Na terenach niezabudowanych, jeżeli nie stanowi to zagrożenia dla ludzi lub mienia, drzewa stanowiące pomniki przyrody podlegają ochronie aż do ich samoistnego, całkowitego rozpadu (art. 40 ustawy o ochronie przyrody - Dz.U. z 2020 r. poz. 55).

Tabela 8:

Wykaz pomników (zabytków) przyrody z terenu powiatu wrzesińskiego ujętych w Centralnym Rejestrze Form Ochrony Przyrody oraz w innych dokumentach

Lp.	*Miejscowość, miejsce*	*Obiekt*	*Wymiary*	*Data i podstawa utworzenia (ustanowienia prawnego)*
Gmina Kołaczkowo				
1.	Kołaczkowo park dworski	tulipanowiec amerykański	- obw. 240 cm - wys. 23 m	utworzony 10.06.1979 r. (Ogł. DWR, LiSUW 17 lut. 1979 r. – Dz. Urz. WRN nr 5, poz.76.1979 r.)
2.	Kołaczkowo park dworski	tulipanowiec amerykański	- obw. 240 cm - wys. 25 m	utworzony 10.06.1979 r. (Ogł. DWR, LiSUW 17 luty 1979 r. – Dz. Urz. WRN nr 5, poz. 76.1979 r.)
Gmina Miłosław				
1.	Biechowo - Gorzyce, po lewej stronie drogi	sosna pospolita	- obwód 280, - wys. 17 m	utworzony 20.05.1986 r. (Orzecz. Woj. Poz. 19.12.1985 r., Dz. Urz. Woj. Poz. nr 5, poz. 70, 1986 r.)
2.	Biechowo - Gorzyce, po lewej stronie drogi	sosna pospolita	- obwód 201, - wys. 17 m	utworzony dnia 20.05.1986 r. (Orzecz. Woj. Poz. 19.12.1985 r., Dz. Urz. Woj. Poz. nr 5, poz. 70, 1986 r.)
3.	Czeszewo las – Leśnictwo Warta, oddz. 178d.	dąb szypułkowy – grupa 34 drzew	- obw. 310–500 cm - wys. 18–22 m	utworzony 10.10.2000 r. (Rozp. Nr 8/00 Woj. Wlkp. 12.09.2000 r., Dz. Urz. Woj. Wlkp. nr 63, poz.837, 2000 r.)
4.	Czeszewo las - Leśnictwo Warta, oddz. 178f.	dąb szypułkowy – grupa 5 drzew	- obw. 310–430 cm - wys. 18–27 m	utworzony 10.10.2000 r. (Rozp. Nr 8/00 Woj. Wlkp. 12.09.2000 r., Dz. Urz.Woj.Wlkp nr 63, poz. 837, 2000 r.)
5.	Czeszewo las - Leśnictwo Warta, oddz. 178a.	dąb szypułkowy – grupa 5 drzew	- obw. 380–615 cm - wys. 17–26 m	utworzony 10.10.2000 r. (Rozp. Nr 8/00 Woj. Wlkp. 12.09.2000 r., Dz. Urz. Woj. Wlkp. nr 63, poz. 837, 2000 r.)
6.	Miłosław park pałacowy, obok domu ogrodnika przy wejściu	sosna czarna	- obw. 260 cm - wys. 20 m	utworzony 17.02.1997 r. (Rozp. Nr 1/97 Woj. Pozn. 17.02.1997 r., Dz. Urz. nr 3, poz. 15, 1997 r.)
7.	Miłosław park pałacowy w pobliżu torów kolej.	jesion wyniosły	- obwód 400 cm, - wys. 30 m	utworzony 17.02.1997 r. (Rozp. Nr 1/97 Woj. Pozn. 17.02.1997 r., Dz. Urz. nr 3, poz. 15, 1997 r.)

8.	Miłosław park pałacowy	perłowiec japoński	- obw. 240 cm - wys. 15 m	utworzony 17.02.1997 r. (Rozp. Nr 1/97 Woj. Pozn. 17.02.1997 r., Dz. Urz. nr 3, poz. 15, 1997 r.)
9.	Miłosław park pałacowy przy drodze w pobliżu pomnika J. Słowackiego	dąb szypułkowy	- obw. 450 cm - wys. 30 m	utworzony 17.02.1997 r. (Rozp. Nr 1/97 Woj. Pozn. 17.02.1997 r., Dz. Urz. nr 3, poz. 15, 1997 r.)
10.	Miłosław park pałacowy w otoczeniu dębów przy rowie po pd. stronie stawu	dąb szypułkowy	- obw. 540 cm - wys. 20 m	utworzony 17.02.1997 r. (Rozp. Nr 1/97 Woj. Pozn. 17.02.1997 r., Dz. Urz. nr 3, poz. 15, 1997 r.)
11.	Miłosław park pałacowy	buk pospolity	- obwód 290 cm, - wys. 30 m.	utworzony 17.02.1997 r. (Rozp. Nr 1/97 Woj. Pozn. 17.02.1997 r., Dz. Urz. nr 3, poz. 15, 1997 r.)
12.	Miłosław park pałacowy	dąb szypułkowy ***„Dąb Słowackiego"***	- obw. 655 cm - wys. 25 m	utworzony 15.12.1956 r. (Orzecz. PWRN 15.12.1956 r., Dz. Urz. WRN P-ń nr 3, poz.10,1957)
13.	Miłosław park pałacowy	miłorząb japoński	- obw. 270 cm - wys. 25 m.	utworzony 30.11.1965 r. (Dec. PWRN 30.11.1965r. nr RL VI – 5/769/65)
14.	Miłosław Karpy – Miłosław, rosną przy drodze	lipa drobnolistna – aleja	- obw. 140–450 - wys. 18 m	utworzony dnia 20 maja 1986 r. (Orzecz. Woj. Poz. 19.12.1985 r., Dz. Urz. Woj. Poz. nr 5, poz. 70, 1986r.)
15.	Lipie – Miłosław, po obu stronach drogi	lipa drobnolistna – aleja	- obw. 140–420 - wys. 18 m	utworzony dnia 20 maja 1986 r. (Orzecz. Woj. Poz. 19.12.1985r., Dz. Urz. Woj. Poz. nr 5, poz. 70, 1986r.)
16.	Leśnictwo Czeszewo oddz. 120f	grupa 9 buków		utworzony 26.11.2006 r. (Rozporz.nr 214/06 Woj. Wlkp., Dz. Urz. Woj. Wlkp. Nr 198, poz. 4693)
17.	Leśnictwo Czeszewo oddz. 116l	dąb szypułkowy	- obw. 374 cm - wys. 29 m	utworzony 26.11.2006 r. (Rozporz.nr 214/06 Woj. Wlkp., Dz. Urz. Woj. Wlkp. Nr 198, poz. 4693)
18.	Leśnictwo Czeszewo oddz. 80m	dąb szypułkowy	- obw. 318 cm - wys. 21 m	utworzony 26.11.2006 r. (Rozporz.nr 214/06 Woj. Wlkp., Dz. Urz. Woj. Wlkp. Nr 198, poz. 4693)
19.	Leśnictwo Sarnice koło leśniczówki	lipa drobnolistna	- obw. 450 cm - wys. 16 m	utworzony 15.08.1984 r. (Dec. z up. Woj. RŻLIŚ 7146 –10/83, 14.06.1983 r., Dz. Urz. Woj. Poz. nr 2, poz. 19, 1984 r.)
20.	Leśnictwo Sarnice w pobliżu leśniczówki	dąb szypułkowy	- obw. 430 cm - wys. 25 m	utworzony 30.11.1965 r. (Dec. PWRN 30.11.1965r. nr RL VI – 5/769/65)
21.	Leśnictwo Sarnice oddz. 43c	dąb bezszypułkowy– grupa 3 drzew	- obw. 328 - 608 cm - wys. 26 - 28 m	utworzony 15.12.1956 r. (Orzecz. PWRN 15.12.1956 r., Dz. Urz. WRN P-ń nr 3, poz.10,1957)
22.	Leśnictwo Sarnice oddz. 45 a.	Dąb bezszypułkowy ***„August"***	- obw. 446 cm - wys. 28 m	utworzony 15.12.1956 r. (Orzecz. PWRN 15.12.1956 r., Dz. Urz. WRN P-ń nr 3, poz.10,1957)
23.	Leśnictwo Sarnice oddz. 107b	dąb szypułkowy	- obw. 374 cm - wys. 33 m	utworzony 26.11.2006 r. (Rozporz.nr 214/06 Woj. Wlkp., Dz. Urz. Woj. Wlkp. Nr 198, poz. 4693)
24.	Leśnictwo Sarnice oddz. 107c	dąb szypułkowy	- obw. 399 cm - wys. 27 m	utworzony 26.11.2006 r. (Rozporz.nr 214/06 Woj. Wlkp., Dz. Urz. Woj. Wlkp. Nr 198, poz. 4693)
25.	Leśnictwo Spławik oddz. 106a	dąb bezszypułkowy	- obw. 371 cm - wys. 26 m	utworzony 26.11.2006 r. (Rozporz.nr 214/06 Woj. Wlkp., Dz. Urz. Woj. Wlkp. Nr 198, poz. 4693)
26.	Leśnictwo Warta przy osadzie leśniczego	dąb szypułkowy – grupa 3 drzew	- obw. 520, 560, 490 cm, - wysokość 24 m	utworzony 15.12.1956 r. (Orzecz. PWRN 15.12.1956 r., Dz. Urz. WRN P-ń nr 3, poz.10,1957)
Gmina Nekla				
1.	Barczyzna nr ewid. działki 73/12	dąb szypułkowy ***„Sławęta"***	- obw. 384 cm	utworzony Uchwałą Nr XXIX/222/2005 Rady Miejskiej Gminy Nekla z dnia 29.09.2005 r.
2.	Barczyzna nr ewid. działki 73/12	dąb szypułkowy ***„Bardszczyn"***	- obw. 446 cm	utworzony Uchwałą Nr XXIX/222/2005 Rady Miejskiej Gminy Nekla z dnia 29.09.2005 r.
3.	Barczyzna nr ewid. działki 107	dąb szypułkowy ***„Wyssogota"***	- obw. 395 cm	utworzony Uchwałą Nr XXIX/222/2005 Rady Miejskiej Gminy Nekla z dnia 29.09.2005 r.

4.	Nekla park dworski	jesion wyniosły	- obw. 375 cm - wys. 37 m	utworzony 30.11.1965 r. (decyzja PWRN nr RL VI – 5/772/65 z 30.11.1965 r.)
5.	Nekla park dworski	olsza czarna	- obw. 440 cm - wys. 33 m	utworzony 10.10.2000 r. rozporządzeniem Wojewody Wielkopolskiego z 12 września 2000 r. (Dz. Urz. Woj. Wlkp. nr 63, poz. 837, 2000 r.)
6.	Nekla park dworski	olsza czarna	- obw. 370 cm - wys. 34 m	utworzony 10.10.2000 r. rozporządzeniem Wojewody Wielkopolskiego z 12 września 2000 r. (Dz. Urz. Woj. Wlkp. nr 63, poz. 837, 2000 r.)
7.	Nekla park dworski	olsza czarna	- obw. 350 cm - wys. 35 m	utworzony 10.10.2000 r. rozporządzeniem Wojewody Wielkopolskiego z 12 września 2000 r. (Dz. Urz. Woj. Wlkp. nr 63, poz. 837, 2000 r.)
8.	Nekla park dworski	dąb bezszypułkowy	- obw. 571 cm - wys. 27 m	utworzony 15.12.1965 r. (orzeczenie PWRN z 15.12.1965 r.
9.	Nekla park dworski	dąb bezszypułkowy	- obw. 441 cm - wys. 27 m	utworzony 15.12.1965 r. (orzeczenie PWRN z 15.12.1965 r.
10.	Nekla park dworski	dąb bezszypułkowy	- obw. 462 cm - wys. 27 m	utworzony 15.12.1965 r. (orzeczenie PWRN z 15.12.1965 r.
11.	Nekla park dworski	grusza pospolita	- obw. 350 cm - wys. 18 m	brak danych
12.	Nekla - Starczanowo przy drodze gminnej Nekla - Starczanowo	aleja: kasztanowiec zwyczajny, lipa szerokolistna, jesion wyniosły	- obw. 170-220 cm - wys. do 20 m	utworzony 10.10.2000 r. rozporządzeniem Wojewody Wielkopolskiego z 12.09.2000 r. (Dz. Urz. Woj. Wlkp. nr 63, poz. 837, 2000 r.)
13.	Podstolice dz. nr 83/1	dąb szypułkowy	- obw. 647 - wys. 27 m	utworzony 10.10.2018 r. Uchwałą nr XL/313/2018 Rady Miejskiej Gminy Nekla (Dz. Urz. Woj. Wlkp. 2018, poz. 7910)
Gmina Pyzdry				
1.	Ciemierów przy drodze	dąb szypułkowy	- obw. 470 cm - wys. 21 m	utworzony 16.12.1998 r. (Rozp. Nr 20 Woj. Konińskiego z 16.12.1998 r.),
2.	Pyzdry ul. Wrocławska	lipa drobnolistna	- obw. 420 cm - wys. 24 m	utworzony 15.02.1957 r. (Orzecz. nr 331 Prezydium WRN w Poznaniu z 15.02.1957 r.)
3.	Pyzdry ul. Zwierzyniec 6	lipa drobnolistna dwa drzewa	- obw. 450 i 250 cm	utworzony 15.10.1993 r. (Rozp. Nr 45 Woj. Konińskiego z 29.10.1993 r.) zniesiony Uchwałą Nr VI/50/2011 Rady Miejskiej w Pyzdrach z dnia 30 czerwca 2011 r.
4.	Pyzdry w alei przy drodze do starego mostu	jawor ***„Jawor"***	- obw. 220 cm - wys. 17 m	utworzony Uchwałą Nr XII/69/99 Rady Miejskiej w Pyzdrach
5.	Pyzdry, skrzyżowanie drogi Pyzdry-Myszaków z drogą Zapowiednia-Trzcianki	sosna zwyczajna ***„Sosna z kapliczką"***	- obw. 162 cm - wys. 16 m	utworzony Uchwałą Nr XII/69/99 Rady Miejskiej w Pyzdrach
6.	Leśnictwo Pyzdry oddz. 51b.	dąb szypułkowy	- obw. 460 cm - wys. 20 m	Dz. Urz. Województwa Wielkopolskiego Nr 1 z 16.01.2003r.
Gmina Września				
1.	Grzybowo przy grodzisku	dąb szypułkowy ***„Zimowit"***	- obw. 410 cm - wys. 28 m	utworzony 29.11.2006 r. (Dz. Urz. Woj. Wlkp. Nr 198, poz. 4593)
2.	Grzybowo przy grodzisku	dąb szypułkowy ***„Lestko"***	- obw. 370 cm - wys. 28 m	utworzony 29.11.2006 r. (Dz. Urz. Woj. Wlkp. Nr 198, poz. 4593)
3.	Grzybowo przy grodzisku	dąb szypułkowy ***„Siemomysł"***	- obw. 296 cm - wys. 28 m	utworzony 29.11.2006 r. (Dz. Urz. Woj. Wlkp. Nr 198, poz. 4593)
4.	Kawęczyn park dworski	lipa drobnolistna	- obw. 640 cm - wys. 21 m	utworzony 20.05.1986 r. orzeczeniem Wojewody Poznańskiego z 19.12.1985 r. (Dz. Urz. Woj. Poz. nr 5, poz. 70 z 1986 r.)
5.	Września Park im. Dzieci Wrzesińskich	platan wschodni	- obw. 380 cm - wys. 25 m	utworzony 30.11.1965 r. (decyzja PWRN RL VI – 5/770/65, 30.11.1965 r.)

6.	Września ul. 3 Maja	dąb szypułkowy *„Stefan"*	- obw. 282 cm - wys. 15 m	utworzony 14 stycznia 1987 r. zarządzeniem Wojewody Poznańskiego nr 54/86 z 31 grudnia 1986 roku (Dz. Urz. Woj. Poz. nr 14, poz. 209, 1986 r.)
7.	Września Park im. Józefa Piłsudskiego	głaz narzutowy	- obw. 810 cm - dł. 290 cm - szer. 270 cm - wys. 110 cm	utworzony 30.11.1965 r. (decyzja PWRN RL VI – 5/771/65, 30.11.1965 r.)
8.	Stanisławowo park dworski	lipa drobnolistna *„Anielka"* *(drzewo wycięte)*	- obw. 285 cm - wys. 18 m	utworzony 14.01.1987 r. zarządzeniem Wojewody Poznańskiego nr 54/86 z 31.12.1986 roku (Dz. Urz. Woj. Poz. nr 14, poz. 209, 1986 r.)

4.10. Niematerialne dziedzictwo kulturowe

Dziedzictwo kulturowe każdego narodu - to nie tylko zabytki materialne, materialne świadectwa jego przeszłości i cuda przyrodnicze, ale również idee niematerialne, dziedzictwo niematerialne, które tworzy naszą zbiorową pamięć. Jeśli kultura materialna podtrzymuje tożsamość narodu to z pewnością dziedzictwo duchowe, niematerialne tworzy ją, kształtuje, wzbogaca i pobudza do materialnego wyrażania.

W Polsce 16 sierpnia 2011 r. weszła w życie ratyfikowana przez Sejm Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 r. nakłada na Państwa-Strony obowiązek inwentaryzacji przejawów tego dziedzictwa znajdujących się na ich terytoriach zgodnie z zaleceniami i standardami Konwencji. Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego ma charakter informacyjny i stanowi realizację tego wymogu poprzez dokumentację żywego niematerialnego dziedzictwa naszego kraju.

Do głównych celów Konwencji należą:

- ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego
- zapewnienie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek
- wzrost, na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane
- zapewnienie międzynarodowej współpracy.

Jako dziedzictwo niematerialne zdefiniowano: *praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności.*

Wyszczególniono następujące dziedziny, w których najbardziej przejawia się dziedzictwo niematerialne:

a) tradycje i przekazy ustne, w tym język, jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego;

b) sztuki widowiskowe;

c) zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne;

d) wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata;

e) umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Działaniem na rzecz ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego są: jego identyfikacja, badanie i dokumentacja, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie i przekazywanie w szczególności poprzez edukację formalną i nieformalną, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa.

Powiat Wrzesiński szczególną opieką obejmuje lokalne dziedzictwo kultury ludowej. Samorząd powiatowy dotuje Zespół Pieśni i Tańca „Ziemia Wrzesińska", organizuje dożynki powiatowe wraz z tradycyjnymi obrzędami (wieniec dożynkowy, pieśni i rytuały), wspomaga koła gospodyń wiejskich, w których pielęgnuje się lokalne tradycje (np. obrzędowe, kulinarne).

Decyzją Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, z dnia 15 lutego 2010 roku, zadania wynikające z realizacji zapisów Konwencji UNESCO z 2003 roku w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, zostały powierzone **Narodowemu Instytutowi Dziedzictwa**, co jest realizacją zapisu Artykułu 13 Konwencji, w sprawie powołania instytucji dokumentujących niematerialne dziedzictwo kulturowe i umożliwiających dostęp do tego dziedzictwa.

Narodowy Instytut Dziedzictwa realizuje zadania wynikające z realizacji zapisów Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Do zadań tych należy w szczególności:

a) prowadzenie działań promujących konwencję oraz szkoleń z zakresu jej realizacji,
b) przygotowanie procedur do prowadzenia krajowego rejestru niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
c) przygotowanie procedury zgłaszania propozycji do umieszczania na Reprezentatywnej liście niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz wniosków o umieszczenie na Liście niematerialnego dziedzictwa kulturowego wymagającego pilnej ochrony,
d) gromadzenie informacji na temat tradycji kultury w Polsce,
e) inicjowanie działań i programów mających na celu ochronę tradycji kultury,
f) współpraca w zakresie działań związanych z ochroną, dokumentacją i popularyzowaniem tradycji kultury.

Ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego jest zadaniem państwa prowadzonym poprzez Narodowy Instytutu Dziedzictwa jak i oddolnym społeczeństwa poprzez grupy, które chcą chronić swoje dziedzictwo. W tym celu Narodowy Instytut Dziedzictwa przeprowadza procedurę inwetaryzacyjną. Wnioski o wpisanie na listę niematerialnego dziedzictwa mogą składać różnego rodzaju instytucje, stowarzyszenia, grupy, wspólnoty lub jednostki. Oceny formalnej oraz merytorycznej wniosków dokonuje Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Produkty tradycyjne i regionalne

Szczególna formą ochrony tradycyjnych czy regionalnych produktów jest ochrona ich nazwy, tradycyjnych metod produkcji, przepisów czy receptur poprzez wpisanie do Rejestru Chronionych Nazw Pochodzenia (CHNP), Chronionych Oznaczeń Geograficznych (CHOG) oraz Gwarantowanych Tradycyjnych Specjalności (GTS). Listę Produktów Tradycyjnych prowadzi Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Znanym tradycyjnym produktem regionalnym na terenie powiatu wrzesińskiego jest Rogal Świętomarciński. W roku 2021/2022 certyfikat na jego produkcję posiada Piekarnia AGNES w Nekli.

Historyczne nazwy miejscowe

Jednym z elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspomnianego w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami są nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub

jednostki osadniczej (art. 6, pkt 2.). Nazewnictwo miejscowe stanowi także część krajobrazu kulturowego. Wskazane jest aby dawne nazwy miejscowości, osad, przysiółków, rzek, strumieni i toni wodnych, bagien, lasów, dróg czy uroczysk nie odeszły w niepamięć. Należy nazwy te promować, utrwalać w nazewnictwie administracyjnym poprzez nadawanie np. nowym ulicom czy osiedlom nazw historycznych. Część nowych ulic nosi nazwy historyczne miejsc w których się znajdują (np. ul. Opieszyn, ul. Zawodzie, Osiedle Sokołowskie, Osiedle Lipówka we Wrześni, ul. Zawodzie, ul. Rajmundowo w Nekli, ul. Madera w Targowej Górce czy ul. Zwierzyniec w Pyzdrach).

5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OPIEKI NAD ZASOBAMI DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO NA OBSZERZE POWIATU WRZESIŃSKIEGO

5.1. Stan zachowania i obszary największego zagrożenia zabytków

5.1.1. Kościoły i klasztory

Na terenie powiatu znajduje się 26 zabytkowych kościołów oraz 2 klasztory. Wszystkie obiekty są użytkowane: 24 jako kościoły parafii katolickich, 2 kościoły poewangelickie jako sale koncertowe i galerie, klasztorem pofilipińskim w Biechowie gospodarują paulini, natomiast klasztor pofranciszkański w Pyzdrach posiada nieuregulowany tytuł własności – część posiada parafia katolicka, część użytkuje gminna Biblioteka Publiczna oraz Muzeum Ziemi Pyzdrskiej. Kościoły parafialne utrzymane są we właściwym stanie, stan techniczny jest zadowalający. Remonty przeprowadzane są na bieżąco. W niektórych kościołach prowadzi się znaczne prace remontowe i konserwatorskie (np. w kościele pw. Wniebowzięcia NMP i św. Stanisława we Wrześni, pw. św. Krzyża we Wrześni, czy pw. Ścięcia Głowy Św. Jana Chrzciciela i pw. Narodzenia NMP w Pyzdrach, klasztor pofranciszkański w Pyzdrach). Powiat wrzesiński prowadził prace konserwatorskie i restauratorskie w kościele ewangelickim w Miłosławiu, obecnie Powiatowej Scenie Kultury „Zamkowa". Powiat przyznaje też dotacje na prace konserwatorskie przy zabytkowych obiektach sakralnych (m.in.: kościoły w Pyzdrach, Wrześni, Nekli, Grabowie Królewskim, Nowej Wsi Królewskiej, Węgierkach, Kaczanowie czy Targowej Górce).

5.1.2. Pałace i dwory

Na terenie powiatu znajduje się 50 pałaców i dworów o zróżnicowanym stanie technicznym. Najgorzej utrzymane są obiekty nieużytkowane (np. Grabowie Królewskim, Mystkach). Pałac w Miłosławiu przejęty został na rzecz instytucji gminnych. Pałac w Kołaczkowie mieści siedzibę Gminnego Ośrodka Kultury. Część obiektów po odzyskaniu przez spadkobierców przedwojennych właścicieli została następnie sprzedana (np. pałac w Nekli zakupiła Gmina Nekla, która przeprowadza obecnie jego generalny remont). Są też przykłady wzorowego przeprowadzenia restauracji i konserwacji zabytku (pałac na Opieszynie we Wrześni, dwór w Podstolicach, dwór w Wódkach – niestety aktualnie nieużytkowany, dwór w Grzybowie). Są też przykłady całkowitego rozebrania obiektu zabytkowego pod warunkiem jego odbudowania (dwór w Radomicach – do dziś nie odbudowany), czy rozebrania obiektu w ogóle (dwór w Kawęczynie).

5.1.3. Zespoły folwarczne

Zabudowania folwarczne stanowią w większości własność Skarbu Państwa – dysponent Krajowy Ośrodek Wspierania Rolnictwa. Na terenie powiatu wrzesińskiego większość zabudowy folwarcznej jest w złym stanie i wymaga natychmiastowych remontów. Prawdopodobnie części z nich w wyniku daleko posuniętej destrukcji i zagrożeniu katastrofą budowlaną nie uda się już uratować (np. folwarki w Gozdowie-Młynie, Gozdowie, Targowej Górce, Grabowie Królewskim). Niektóre zostały już wyburzone (np. folwark w Stanisławowie). Dobrze lub chociażby dostatecznie utrzymane są te zabudowania folwarczne, w których prowadzona jest jakakolwiek działalność gospodarcza (np. folwarki w Chociczy Wielkiej, Sokołowie, Bierzglinku, Otocznej).

5.1.4. Cmentarze

Wszystkie cmentarze katolickie są zadbane (dbają parafie i wierni). Szczególnie cennymi nekropoliami są cmentarze parafialne we Wrześni, Miłosławiu, Pyzdrach i Nekli z nagrobkami jeszcze z XIX w. oraz licznymi miejscami pamięci narodowej (groby kosynierów 1848 r., powstańców styczniowych, dzieci wrzesińskich i miłosławskich, powstańców wielkopolskich, żołnierzy Legii Wrzesińskiej i 68 pułku piechoty, poległych w czasie II wojny światowej). 7 cmentarzy ewangelickich na terenie gminy Nekla znajduje się w dobrym stanie (prace porządkowe prowadzi gmina), jeden w Gierłatowie (dawn. Chłapowie Olędrach) pozostawiono bez rewaloryzacji jako przykład upływającego czasu. Dobrze utrzymany jest też cmentarz ewangelicki w Sokolnikach. Na trzech cmentarzach ewangelickich w gminie Września (Grzybowo, Sędziwojewo, Sobiesiernie) prace porządkowe prowadzą wolontariusze. Pozostałe cmentarze ewangelickie na obszarze powiatu wymagają podjęcia działań porządkowych (m.in. na terenie gmin: Września, Kołaczkowo, Miłosław, Pyzdry). Cmentarz żydowski na Bugaju jest zaniedbany, zaś kirkut w Pyzdrach upamiętniono tablicą pamiątkową. Pozostałe cmentarze bezwyznaniowe są dobrze utrzymane (np. cmentarz bitewny z kopcem w Sokołowie, miejsce straceń w Małej Górce, cmentarz dworski w Targowej Górce).

5.1.5. Parki

Na terenie powiatu znajduje się 37 parków (w tym 3 miejskie, pozostałe jako parki pałacowe, dworskie czy przyfolwarczne). We Wrześni znajdują się dwa parki: miejski im. Józefa Piłsudskiego oraz pałacowy na Opieszynie im. Dzieci Wrzesińskich. Park miejski im. Józefa Piłsudskiego został w znacznym stopniu zniszczony podczas nawałnicy w sierpniu 2017 r. Obecnie trwają prace dotyczące jego rewaloryzacji. W dobrej formie znajduje się park pałacowy w Miłosławiu. Prowadzone są prace projektowe rewaloryzacji parku w Nekli. Cześć parków, podobnie jak dwory stała się własnością nowych właścicieli. Dzięki temu znajdują się w bardzo dobrym stanie (np. park dworski w Podstolicach). Parki, którymi zarządzają samorządy są również w miarę dobrze utrzymane (np. park dworski w Gutowie Małym, Gutowie Wielkim). W najgorszym stanie są parki będące własnością Krajowego Ośrodka Wsparcia Rolnictwa Oddział Terenowy w Poznaniu (np. park dworski w Grabowie Królewskim, Mystkach).

5.1.6. Zabytki archeologiczne

Stanowiska archeologiczne podlegają stałym zagrożeniom ze strony intensyfikacji działalności przemysłowej, rolniczej oraz rozwoju urbanizacji. Zgodnie z art. 6 pkt 3 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2003, nr 162, poz. 1568 ze zmianami) wszystkie zabytki archeologiczne, bez względu na stan zachowania podlegają ochronie i opiece. Zasięg stanowisk archeologicznych na mapach został wyznaczony na podstawie badań powierzchniowych. Zasięgi te należy traktować orientacyjnie, gdyż pozostałości osadnictwa mogą także wystąpić poza wytyczonymi ich granicami. Najlepiej zachowane stanowiska archeologiczne występują na nieużytkach, terenach niezabudowanych oraz terenach zalesionych. Największym zagrożeniem dla stanowisk archeologicznych są nowe inwestycje budowlane i przemysłowe. Do nich zaliczyć można także przebudowy układów urbanistycznych, ruralistycznych, czy założeń pałacowych, folwarcznych i parkowych. Zagrożeniem mogą być także nielegalne eksploracje dokonywane przez samodzielnych poszukiwaczy, niszczące stanowiska archeologiczne przede wszystkim grodziska, osady i cmentarzyska a także pozostałości po I czy II wojnie światowej.

Ochrona dziedzictwa archeologicznego na terenie gmin powiatu wrzesińskiego posiada charakter obszarowy. Utworzono strefy intensywnego występowania osadnictwa pradziejowego, średniowiecznego i nowożytnego. Ochrona stanowisk archeologicznych i nawarstwień kulturowych przy inwestycjach związanych z zabudowaniem i zagospodarowaniem terenu, powinna mieć swoje odbicie w ujmowaniu zagadnień związanych z ochroną zabytków

w planach zagospodarowania przestrzennego, warunkach zabudowy i inwestycjach celu publicznego oraz respektowaniu zapisów dotyczących ochrony zabytków archeologicznych w opiniach i decyzjach Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Szczególnie zagrożone są zabytki archeologiczne tam gdzie trwa intensyfikacja zabudowy mieszkalnej: we Wrześni budowa osiedli mieszkalnych oraz na wsiach (Psary Polskie, Nowy Folwark, Słomowo, Gutowo Małe, Gutowo Wielkie, Bierzglinek, Obłaczkowo). Duże zagrożenia powstają również tam gdzie powstają obiekty działalności gospodarczej (zwłaszcza strefa podmiejska Wrześni: Psary Małe, Białężyce, Chocicza Mała, Chocicza Wielka, Grzymysławice, Obłaczkowo, Bierzglinek, Gutowo Wielkie). Do większych planowanych drogowych inwestycji, które mogą zagrozić zabytkom archeologicznym należy budowa drogi wojewódzkiej nr 432 na odcinku od ronda w Obłaczkowie, granicami Obłaczkowa i Bierzglinka do ul. Objazdowej we Wrześni, dalej tuneli pod liniami kolejowymi w ul. Działkowców we Wrześni. Planowane są także pomniejsze inwestycje drogowe jak np. budowy dróg osiedlowych, czy większe remonty dróg gminnych i powiatowych (np. ul. Witkowska i ul. T. Kościuszki we Wrześni), budowy ścieżek rowerowych, czy parkingów. Na zabytki archeologiczne można również natrafić pod czas poszukiwań bogactw geologicznych jak np. gazu ziemnego (gmina Miłosław i gmina Pyzdry) czy eksploatacji żwiru (np. gmina Nekla). W tych przypadkach również należy zwrócić uwagę na ochronę zabytków archeologicznych.

5.2. Zabytki będące własnością, współwłasnością lub pod zarządem powiatu

Obiekty wpisane do rejestru zabytków:

1. **Września: Liceum Ogólnokształcące im. H. Sienkiewicza**
   nr rej. zabyt. 798/Wlkp/A z 25.05.2010
   Obiekt w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego miasta. Budynek zbudowany w 1911 r. wg projektu Paula Pitta z Poznania. Dwupiętrowy budynek na rzucie zbliżonym do litery U, składający się z trzech prostokątnych skrzydeł. Frontowe skrzydło wzbogacone prostokątnym ryzalitem. Budynek nakrywa wysoki dach wielopołaciowy, kryty dachówką, na szczycie dachu skrzydła głównego wieżyczka wentylacyjna. Wejścia do budynku od ul. Szkolnej i od ul. Witkowskiej ujęte w portalowe obramienia.

Września: Liceum Ogólnokształcące im. H. Sienkiewicza
fot. S. Mazurkiewicz

   - 2016 r.: wykonano remont pomieszczeń szkolnych: pięć sal lekcyjnych, bibliotekę, pomieszczenie radiowęzła. W pomieszczeniach przeprowadzono kapitalny remont łącznie z wymianą instalacji elektrycznej. Pozwolenie Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Nr 289/2016/A z dnia 18.05.2016 r.
   - 2017 r.: wykonano remont pomieszczeń szkolnych: osiem sal lekcyjnych. W pomieszczeniach przeprowadzono kapitalny remont łącznie z wymianą instalacji elektrycznej. Pozwolenie Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Nr 273/2017/A z dnia 25.04.2017 r. r.; wykonano wentylację w mieszkaniu służbowym znajdującym się w budynku głównym szkoły. Wentylację wykonano w dwóch pokojach, kuchni, holu i łazience (wykucie otworów w elewacji, montaż rur pcv, przedłużenie przewodu wentylacyjnego w dachu). Pozwolenie Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Nr 238/2017/A z dnia 10.04.2017 r.

- 2018 r. – wykonano modernizację pomieszczeń szkolnych. Wśród prac remontowych można wymienić m.in.: malowanie ścian i sufitów, wymianę drzwi, instalacji elektrycznej i oświetlenia, konserwację parkietów oraz prace w sali do tenisa stołowego w budynku sali gimnastycznej.
- 2019 r. - przeprowadzono remont świetlicy szkolnej. Zaadaptowano pomieszczenia w budynku sali gimnastycznej na łazienkę oraz szatnie.
- 2020 r. - modernizacji poddano rozdzielnię elektryczną.
- Ponadto wykonuje się wszelkie niezbędne prace wynikające z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwację i utrzymanie obiektu.

Stan zachowania: dobry

Sposób użytkowania: Liceum Ogólnokształcące

2. **Kołaczkowo: Budynek dworski, czyli oficyna**
nr rej. zabyt: 2520/A z 7.10.1955
Budynek z 1820 r. wchodzący w skład zespołu parkowo-pałacowego. Budynek o formach klasycystycznych. Parterowy, na wysokim podpiwniczeniu, nakryty dachem naczółkowym. Wejście główne na osi ujęte przyściennymi kolumnami. Nad wejściem trójkątny ryzalit.

Kołaczkowo: Budynek dworski, czyli oficyna
fot. Starostwo Powiatowe we Wrześni

- Wykonuje się wszelkie niezbędne prace wynikające z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwacje i utrzymanie obiektu.

Stan zachowania: dobry

Sposób użytkowania: nieużytkowany

3. **Kołaczkowo: Dawna stajnia dworska**
obecnie siedziba Ośrodka Wspomagania Dziecka i Rodziny
nr rej. zabyt: 2520/A z 7.10.1955
Budynek z poł. XIX w. wchodzący w skład zespołu parkowo-pałacowego. Obiekt o formach klasycystycznych nakryty dachem naczółkowym. Elewacje rozczłonkowane pilastrami ujmującymi osie okienne: prostokątne na parterze, półkoliste na piętrze. Wejścia w szczytach ujęte przyściennymi kolumnami

Kołaczkowo: Dawna stajnia dworska
fot. S. Mazurkiewicz

- Wykonano wszelkie niezbędne prace wynikające z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwację i utrzymanie obiektu.
- W 2016 r. na terenie parku dokonano montażu nowych urządzeń siłowni. Pozwolenie Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr 348/A/2016.
- W 2017 r. naprawiono elementy opierzenia komina oraz stolarki okiennej uszkodzone podczas nawałnicy z 11 sierpnia 2017 r. Naprawa nie wymagała pozwolenia Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, ponieważ wszystkie uszkodzone elementy zostały usunięte zgodnie z wcześniejszymi zgodami WWKZ.
- W latach 2018-2020 wykonano prace wewnątrz i na zewnątrz budynku. Zagospodarowano otoczenie obiektu poprzez budowę boiska do siatkówki plażowej oraz montaż stolika i dwóch ławek do gry w warcaby. Dzięki wsparciu Międzynarodowej Szkoły z Frankfurtu nad Menem postawiono drewnianą altanę ogrodową.

Stan zachowania: dobry

Sposób użytkowania: Ośrodek Wspomagania Dziecka i Rodziny

4. **Miłosław: Kościół ewangelicki**
obecnie Powiatowa Scena Kultury „Zamkowa"
nr rej. zabyt. 1923/A z 29.12.1983
Zbudowany w l. 1871-1879. Obiekt murowany, neogotycki, jednonawowy, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Nad prezbiterium wysoka wieża. Wewnątrz nawy drewniane empory podparte na kolumnach.

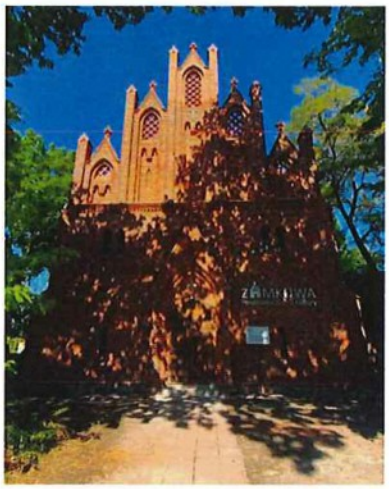

Miłosław: Kościół ewangelicki
obecnie Powiatowa Scena Kultury „Zamkowa"
fot. Starostwo Powiatowe we Wrześni

Stan zachowania: bardzo dobry i dobry

Sposób użytkowania: Powiatowa Scena Kultury „Zamkowa"

- 2016 r., 18 stycznia 2016 r. Zarząd Powiatu Wrzesińskiego wystąpił do Burmistrza Gminy Miłosław z wnioskiem o nieodpłatne zbycie przez Gminę Miłosław na rzecz Powiatu Wrzesińskiego nieruchomości dawnego kościoła poewangelickiego w Miłosławiu. 29 marca 2016 r. zgodę na nieodpłatne przekazanie nieruchomości wyraził Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków (Decyzja WWKZ nr 117/2016). 30 marca 2016 r. Rada Miejska w Miłosławiu Uchwałą Nr XVII/102/16 wyraziła zgodę na nieodpłatne przekazanie zabytkowego kościoła poewangelickiego na rzecz Powiatu Wrzesińskiego. W 2017 r. w wyniku plebiscytu obiektowi nadano nazwę: *Powiatowa Scena Kultury „Zamkowa"*.
- 2016 r.: Przystąpiono do prac związanych z wykonaniem instalacji elektrycznej w budynku kościoła (pozwolenie Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr 401/2016/A z dnia 7.11.2016 r.) oraz do remontu wnętrza zakrystii kościoła (pozwolenie Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr 403/2016/A z dnia 8.11.2016 r.). Wykonano projekt aranżacji i wyposażenia zakrystii

w meble. Opracowanie projektu wykonał Arkadiusz Wypych z Pracowni Konserwacji Dzieł Sztuki ANTA z Kostrzyna (ul. Matejki 16, 62-025 Kostrzyn).

- 2017 r.: W wyniku nawałnicy z 11 sierpnia 2017 r. obiekt kościoła poewangelickiego został częściowo uszkodzony. Naruszona została attyka oraz wieża. W związku z tym prowadzony remont zakrystii został przerwany. Obiekt został zamknięty do odwołania. Wykonano opinię stanu technicznego attyki oraz opinię stanu technicznego wraz z programem robót zabezpieczających na wieżę. Na prowadzenie robót związanych z zabezpieczeniem attyki uzyskano pozwolenie Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (pozw. nr 795/2017/A z dnia 29.11.2017 r.).
- W 2018 roku zakończono trwającą od 2017 roku modernizację sieci elektrycznej zakrystii i nawy głównej, montaż systemu wystawienniczego oraz adaptację zakrystii na garderobę. Prace remontowe wydłużyły się ze względu na spore uszkodzenia powstałe na skutek nawałnicy. Z tego powodu podjęto w 2018 roku prace związane z zabezpieczeniem wieży. Po wyrażeniu zgody przez Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu w 2018 roku zamontowano również zewnętrzny podświetlany szyld z nazwą obiektu.
- 2021 r.: rozbiórka naruszonej i uszkodzonej attyki, odbudowa attyki, remont zwieńczenia ścian i hełmu wieży, naprawienie drewnianych żaluzji w oknach wieży, renowacja parkanu,

Odbudowana attyka kościoła ewangelickiego w Miłosławiu

fot. Starostwo Powiatowe we Wrześni

5. **Zieliniec: Park krajobrazowy wraz grodziskiem**

Park krajobrazowy z poł. XIX w.:

nr rej. zabyt. 1797/A z 27.06.1980

Grodzisko:

nr rej. zabyt. 48/Wlkp./A z 10.09.2007

- Wykonuje się wszelkie niezbędne prace związane z bieżącą konserwacją i utrzymaniem obiektu, pielęgnacje zieleni w parku, usuwanie drzew suchych i stanowiących zagrożenie, itp., stanowisko archeologiczne (grodzisko stożkowate) pozostaje nienaruszone (na jego terenie istnieje zakaz prowadzenia wszelkich prac ziemnych, które mogą prowadzić do przekształcenia bądź naruszenia substancji zabytkowej obiektu; prace porządkowe prowadzone w jego obrębie wymagają uzyskania pozwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków).

Stan zachowania: dobry.

Sposób użytkowania: park

Zieliniec: Park krajobrazowy
fot. S. Mazurkiewicz

Zieliniec: Grodzisko
fot. S. Mazurkiewicz

Pozostałe obiekty zabytkowe znajdujące się w gminnych ewidencjach zabytków

1. **Września: Starostwo Powiatowe**

Obiekt w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego miasta. Nie znamy dokładnej daty powstania budynku starostwa. Nastąpiło to prawdopodobnie w latach 60. XIX w. W 1912-1913 r. budynek landratury przebudowano ze środków przeznaczonych wcześniej na budowę we Wrześni nowego szpitala. Obok budynku władz powiatowych w 1913-1914 r. pobudowano willę dla starosty powiatowego (dziś budynek gminy, m.in. USC). Główne wejście do starostwa znajdowało się od ul. Ewangelickiej (3 Maja). Obok wejścia umiejscowiono balkon z czterema jońskimi kolumnami zwieńczony trójkątnym tympanonem. Ściany ubogacone były licznymi boniami, gzymsami i pilastrami. Budynek od ulicy otoczony był metalowym, kutym parkanem z murowanymi słupkami. W 1939 r. po remoncie budynku zubożono jego wielość form architektonicznych. Zlikwidowano kolumny z tympanonem, uproszczono gzymsy nadokienne i pilastry. Rozebrano parkan otaczający starostwo. W 1962 r. pobudowano łącznik pomiędzy budynkiem starostwa a dawną willą starosty tworząc jeden kompleks budynku urzędu (Chopina 9 i 10).

Września: Starostwo Powiatowe
fot. S. Mazurkiewicz

- Wykonuje się wszelkie niezbędne prace wynikające z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwację i utrzymanie obiektu.
- 1 września 2018 roku odsłonięto tablicę zamontowaną na ścianie Starostwa Powiatowego we Wrześni od strony parkingu, upamiętniającą powstańców wielkopolskich zamordowanych przez Niemców jesienią 1939 roku. Jej montaż poprzedziły ustalenia z Wielkopolskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Poznaniu oraz Instytutem Pamięci Narodowej.

Stan zachowania: bardzo dobry.

Sposób użytkowania: urząd - Starostwo Powiatowe we Wrześni.

2. **Września: Dawny Ośrodek Zdrowia przy ul. 3 Maja**

Obiekt w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego miasta. Kamienica z początku XX w. Pierwotnie jako budynek piętrowy kryty dachem namiotowym. W l. 30. XX w. nadbudowano drugie piętro. Po II wojnie światowej pełnił rolę ośrodka zdrowia.

Września: Dawny Ośrodek Zdrowia przy ul. 3 Maja
fot. S. Mazurkiewicz

- Wykonuje się wszelkie niezbędne prace wynikające z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwację i utrzymanie obiektu.
- W wyniku nawałnicy z sierpnia 2017 r. uszkodzony został dach; we wrześniu 2017 r. za zgodą Wielkopolskiego Konserwatora Zabytków przystąpiono do jego remontu.

Stan zachowania: bardzo dobry

Sposób użytkowania: biura - Powiatowy Inspektorat Nadzoru Budowlanego, mieszkania.

3. **Września: Stary budynek Szpitala Powiatowego**

Obiekt w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego miasta. Budynek wzniesiony w l. 1925-1929 wg projektu Józefa Gierczyka. Jest to budynek wieloczłonowy (skrzydło główne, do niego przylegające prostopadle skrzydła boczne, skrzydło zbudowane na podstawie starego budynku szpitalnego oraz kaplica zamknięta półkoliście), na wysokim podpiwniczeniu, dwupiętrowy, kryty wysokim dachem wielopołaciowym krytym łupkiem, na dachu kaplicy wieżyczka. Elewacja frontowa osiemnastoosiowa z ryzalitem centralnym i dwoma bocznymi.

Września: Stary budynek Szpitala Powiatowego
fot. S. Mazurkiewicz

- Wykonuje się wszelkie niezbędne prace wynikające z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwację i utrzymanie obiektu.
- wykonano dokumentację projektową oraz przeciwpożarową dotyczącą zadania pn. „Adaptacja II piętra budynku A i B na potrzeby oddziału pediatrycznego - poprawa warunków świadczonych usług zdrowotnych dla najmłodszych mieszkańców Powiatu Wrzesińskiego". Realizację zaplanowano na lata 2021-2020.

Stan zachowania: bardzo dobry.

Sposób użytkowania: szpital – Szpital Powiatowy we Wrześni Sp. z o.o.

4. **Września: Blok żołnierski w zespole koszar wojskowych (1)**
obecnie Zespół Szkół Zawodowych nr 2 im. Powstańców Wielkopolskich

Obiekt w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego miasta. Budynek powstał w 1910 r. jako blok żołnierski. Obiekt monumentalny, na rzucie litery E, dwupiętrowy, kryty wysokim dachem namiotowym. Cechuje go surowość, prostota i oszczędność w detale architektoniczne.

Września: Blok żołnierski w zespole koszar wojskowych (1)
obecnie Zespół Szkół Zawodowych nr 2 im. Powstańców Wielkopolskich
fot. S. Mazurkiewicz

- Wykonuje się wszelkie niezbędne prace wynikające z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwację i utrzymanie obiektu.

Stan zachowania: bardzo dobry.

Sposób użytkowania: szkoła - Zespół Szkół Zawodowych nr 2 im. Powstańców Wielkopolskich.

5. **Września: Dawna Szkoła Mleczarska**

Obiekt w strefie ochrony konserwatorskiej historycznego układu urbanistycznego miasta. Obiekt zbudowany w l. 1928-1929 wg projektu Mariana Pospieszalskiego. Budynek na planie litery C, składa się z części głównej, piętrowej, krytej dachem namiotowym oraz dwóch parterowych budynków bocznych (oficyn), również krytych dachami namiotowymi.

Września: Dawna Szkoła Mleczarska
fot. S. Mazurkiewicz

- Do 31 sierpnia 2020 roku wykonywano częściowe zalecenia wskazane w protokole corocznym przeglądów budynków. Wystąpiono do Wojewody Wielkopolskiego o zapewnienie środków na niezbędnie zabezpieczenie budynku przed niszczeniem. Od 31 sierpnia 2020 roku obiekt stanowi własność Skarbu Państwa.

Stan zachowania: zły.

Sposób użytkowania: nieużytkowany, jedno mieszkanie

7. **Zieliniec: Pałac**

Na terenie parku znajduje się pałac, nie wpisany do rejestru zabytków, zbudowany na pocz. XX w. w stylu eklektycznym. Obecnie piętrowy. Elewację frontową zdobi czterokolumnowy portyk. Jednak bryła budynku została zeszpecona przebudowami.

Zieliniec: Pałac
fot. S. Mazurkiewicz

- Prowadzono okresowe przeglądy techniczne budynku i jego infrastruktury, zgodnie z prawem budowlanym. Na bieżąco realizowano prace związane z naprawą elewacji, konserwacją stolarki okiennej i dachu oraz czyszczeniem rynien. Dodatkowo podejmowano działania z zakresu ochrony przeciwpożarowej.

Stan zachowania: dobry.

Sposób użytkowania: Centrum Pomocy Bliźniemu MONAR – MARKOT.

5.3. Znakowanie zabytków

Na podstawie art. 12. 1. ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2021, poz. 710, zm. Dz. U. 2021, poz. 954) Starosta, w uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, może umieszczać na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek ten podlega ochronie.

W powiecie wrzesińskim po dokonaniu uzgodnień z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Poznaniu przeprowadzono oznakowanie zabytków wpisanych do rejestru zabytków. W latach 2014-2017 oznakowano znakiem konwencji haskiej 131 zabytków wpisanych indywidualnie do rejestru zabytków znajdujących się na terenie powiatu wrzesińskiego. Oznakowania dokonano zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z 9 lutego 2004 roku w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz. U. Nr 30, poz. 259). Informację o znakowaniu zabytków podano do publicznej wiadomości na stornie internetowej powiatu oraz w Przeglądzie Powiatowym (nr 251 z 25 sierpnia 2017 i nr 252 z 8 września 2017).

5.4. Turystyka

Powiat wrzesiński posiada znakomite warunki sprzyjające rozwojowi turystyki indywidualnej, rodzinnej i grupowej. Powstają nowe oferty dla turystyki i rekreacji. Atrakcyjność turystyczną powiatu podnoszą zadbane obiekty zabytkowe oraz promocja dziedzictwa kulturowego. Rozwój turystyki wpływa również pozytywnie na działalność gospodarczą powiatu. Elementy spuścizny kulturowej powinny zostać wykorzystane dla podjęcia działań w kształtowaniu zintegrowanych produktów turystycznych. Ważnym elementem w tych działaniach jest połączenie promocji środowiska naturalnego z promocją zasobów dziedzictwa kulturowego. Oba te elementy łączą doskonale produkty jakim są szlaki turystyczne.

5.4.1. Szlaki turystyczne

5.4.1.1. Szlaki samochodowe

Szlak Piastowski

Przez teren powiatu wrzesińskiego przebiega samochodowy szlak kulturowy: Szlak piastowski. Prowadzi on z Gniezna do wczesnopiastowskiego grodu w Grzybowie, gdzie znajduje się Rezerwat Archeologiczny, Oddział Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Stąd przez Wrześnię i Neklę prowadzi do wczesnopiastowskiego grodu w Gieczu. Szlak tematycznie związany jest z początkami państwowości polskiej. Na liście miejsc oczekujących na wpisanie do szlaku znajdują się Pyzdry. W ramach promocji miejsc związanych ze szlakiem Powiat Wrzesiński w 2016 r. przystąpił do Stowarzyszenia Klaster Turystyczny „Szlak Piastowski w Wielkopolsce".

5.4.1.2. Szlaki rowerowe:

Transwielkopolska Trasa Rowerowa (TTR) odcinek południowy

Przez teren powiatu wrzesińskiego przebiega fragment Transwielkopolskiej Trasy Rowerowej na odcinku ***Miłosław – Chlebowo – Pogorzelica***. Oznakowanie trasy: kolor zielony.

Nadwarciański Szlak Rowerowy

Przez teren powiatu wrzesińskiego przebiega również Nadwarciański Szlak Rowerowy na odcinku ***Orzechowo – Czeszewo – Szczodrzejewo – Spławie – Tarnowa – Pyzdry – Białobrzeg – Wrąbczynek.*** Oznakowanie trasy: kolor niebieski.

Pierścień powiatu wrzesińskiego

Członkowie Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego Oddział im. Henryka Kamińskiego we Wrześni opracowali projekt trasy wytyczenia tras rowerowych okalających powiat wrzesiński. Ogólna długość trasy wynosi 252 km. Projektowany szlak główny wokół powiatu posiada długość 176, 2 km. Do trasy będzie można dotrzeć ze stolicy powiatu 5 drogami:

1) Września – Bardo,
2) Września – Graby,
3) Września – Grzybowo,
4) Września – Pyzdry,
5) Września – Nowa Wieś Podgórna.

Trasa rozpoczyna się Bardzie i tutaj ma też swój koniec. Miejscowości przez które przebiega trasa: Bardo, Giecz, Nekla, Czerniejewo, Grzybowo, Węgierki, Pyzdry, Lisewo, Spławie, Orzechowo, Miłosław. Na trasie szlaku można zwiedzić gród w Grzybowie, królewskie miasto Pyzdry, zatrzymać się na noc w „Chatce ornitologa" w Białobrzegu, a także podziwiać krajobraz Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego oraz Żerkowsko- Czeszewskiego Parku Krajobrazowego.

Żerkowsko-Czeszewska „Ósemka"

Przez południowe tereny powiatu biegną dwie części szlaku Żerkowsko-Czeszewskiej „Ósemki":

- **Przebieg I części szlaku:** Miłosław - Winna Góra - Białe Piątkowo - Czeszewo - Szczodrzejewo - Nowa Wieś Podgórna - Pogorzelica - Śmiełów - Brzostków - Raszewy – Żerków. Długość trasy: **35,8 km.** Oznakowanie: **kolor czarny**
- **Przebieg II części szlaku:** Żerków - Bieździadów - Dębno - Orzechowo - Czeszewo - Mikuszewo - Chrustowo - Rudki - Bażantarnia - Miłosław. Długość trasy: **31 km.** Oznakowanie: **kolor czerwony**

Szlak osadnictwa olęderskiego gminy Nekla

W 2005 r. z inspiracji *Społecznego Komitetu Renowacji Cmentarzy Olęderskich w Gminie Nekla*, z okazji jubileuszu 600-lecia miasta, przez teren gminy Nekla oraz sąsiedniej gminy Kostrzyn wytyczono „Szlak osadnictwa olęderskiego". W 2012 r. dokonano jego modyfikacji. Trasę szlaku oznakowano, zaś przy obiektach zabytkowych, w tym cmentarzach, umieszczono tablice informacyjne z krótką historią miejsca, mapą oraz fotografiami archiwalnymi i współczesnymi (dotyczy tylko trasy na terenie gminy Nekla).

Punkty trasy:

1. Założenie parkowo – dworskie w Nekli (0,0 km)
2. Kościół św. Andrzeja Ap. w Nekli (0,2 km)
3. Cmentarz ewangelicki w Gierłatowie (3,4 km)
4. Cmentarz ewangelicki w Gierłatowie (4,7 km)
5. Założenie parkowo – dworskie w Podstolicach (8,8 km)
6. Kościół św. Katarzyny w Opatówku (10,1 km)
7. Cmentarz ewangelicki w Zasutowie (14,2 km)
8. Cmentarz ewangelicki w Barczyźnie (17,0 km)
9. Okazałe dęby w Barczyźnie - pomniki przyrody (18,4 km)
10. Cmentarz ewangelicki w Barczyźnie (19,9 km)
11. Cmentarz ewangelicki w Nekli (22,5 km)
12. Cmentarz ewangelicki w Nekli (26,0 km)
13. Kościół poewangelicki w Nekielce (29,8 km)
14. Cmentarz ewangelicki w Nekielce (30,4 km)
15. Aleja kasztanowa w Starczanowie (35,7 km)

    (37 km - powrót do pkt.1)

Pozostałe szlaki rowerowe na terenie powiatu wrzesińskiego

1. **Szlak zielony** – Września – Pyzdry (dł. 25 km)
2. **Szlak zielony** – Września – Grzybowo (dł. 6,8 km)
3. **Szlak żółty** – Września – Nowa Wieś Podgórna (dł. 22,1 km)
4. **Szlak czarny** – Bardo – Września – Graby (dł. 22,8 km)
5. **Szlak czerwony** – Żerków – Czeszewo – Żerków (dł. 34,4 km)
6. **Szlak czarny** – Miłosław – Czeszewo – Żerków (d. 35,2 km)

5.4.1.3. Szlaki piesze:

Przez teren powiatu wrzesińskiego przebiegają następujące piesze szlaki turystyczne:

Szlaki PTTK:

- **„czarny"**: Nekla PKP – Nekla PKS – Rajmundowo (3,8 km),
- **„niebieski"**: Podstolice PKP – Marzelewo – Marzenin PKS – Marzenin PKP (11,2 km),
- **„zielony"**: Września PKP – Marzelewo – Rajmundowo - Wygoda – grodzisko k. Nekielki – Iwno (26, 3km),
- **„czarny"**: Motel Polonia Podstolice – strzelnica myśliwska – Motel Polonia Podstolice (1,1 km),
- **„niebieski"**: Gułtowy PKP – grodzisko k. Nekielki – jez. Baba – Wierzyce (13,4 km),
- **„żółty"**: Pierzyska – Pawłowo – Czerniejewo – Graby – grodzisko k. Nekielki – Iwno (35 km),
- **„czerwony"**: Miłosław (PKP) - Winna Góra - Winne Góry - dolina Miłosławki - Miłosław (park) - Miłosław (PKP)
- **„niebieski"**: Miłosław (park) – Winna Góra (2,6 km) – leśniczówka Sarnice (12,2 km) – Czeszewo (PKS, 14,2 km) – Czeszewo (prom, 14,8 km),
- **„żółty"**: Orzechowo - Czeszewo - Szczodrzejewo - Nowa Wieś Podgórna (9,4 km),
- **„czarny"**: MIŁOSŁAW PKP – MIŁOSŁAW rynek PKS (1,4 km) - MIŁOSŁAW park (1,9 km)

Szlak pieszy: Nadwarciańska droga świętego Jakuba

Trasa piesza łączy miejsca związane z kultem świętego Jakuba oraz ciekawe obiekty kulturalne i przyrodnicze w Wielkopolsce. Większość trasy wykorzystuje istniejące już szlaki turystyczne piesze lub rowerowe. Trasa rozpoczyna się w Lądzie nad Wartą (powiat słupecki) a kończy w Lubiniu (powiat kościański). Przez teren powiatu wrzesińskiego biegnie następująco: Wrąbczynek – Białobrzeg – Pyzdr – Tarnowa – Spławie - Nowa Wieś Podgórna – Chlebowo – Mikuszewo – Rudk – Franulka - Miłosław (z kościołem św. Jakuba) – Czeszewo - Orzechowo. Trasa oznaczona jest symbolem muszli św. Jakuba oraz strzałkami koloru żółtego.

5.4.1.4. Szlaki kajakowe

Na rzece Warcie przeprowadza się spływy kajakowe. Przez teren powiatu wrzesińskiego szlak kajakowy wiedzie na trasie Dłusk – ujście Lutyni.

- **0 km** Dłusk, prom górnolinowy o udźwigu 10 t, przystań kajakowa z ławeczkami, we wsi sklep.
- **1,3 km** Pyzdry, most na drodze nr 442 Września-Kalisz. Przystań kajakowa Towarzystwa Turystyki Wodnej „Perkoz".
- **4,3 km** Tarnowa, wieś na skraju lasu. Odkryciu w tym miejscu osady wydmowej ze środkowej epoki kamiennej (8-4,5 tys. lat p.n.e.) archeologia zawdzięcza określenie "ludność kultury tarnowskiej".
- **5,3 km** Ujście Prosny (szlak kajakowy). Początek Kotliny Śremskiej.
- **10,7 km** Nowa Wieś Podgórna, prom górnolinowy do Pogorzelicy o udźwigu 10 t.
- **16,3 km** Czeszewo, prom górnolinowy o udźwigu 15 t. Na lewym brzegu, obok dojazdu do promu, miejsce biwakowe z paleniskiem.
- **18,3 km** Orzechowo, zakład przemysłu drzewnego, sklepy, poczta. Ujście Lutyni (szlak kajakowy). Międzywale zwęża się do 300 m.

6. KIERUNKI REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

6.1. Kierunki realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami i podjęte działania:

1. **Prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i budowlanych przy obiektach zabytkowych**

Prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i budowlanych przy obiektach zabytkowych nieruchomych będących własnością powiatu lub w jego zarządzie; zabezpieczenie i utrzymanie tych obiektów oraz ich otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystanie z nich w sposób zapewniający trwale zachowanie ich wartości. Zapewnienie warunków do naukowego badania i dokumentowania obiektów zabytkowych.

Działanie 1.1:

Planowane działania przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków:

1) **Liceum Ogólnokształcące im. H. Sienkiewicza we Wrześni**

nr rej. zabyt. 798/Wlkp/A z 25.05.2010

- wykonanie wszelkich niezbędnych prac wynikających z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwacje i utrzymanie obiektu.
- remont korytarzy na parterze, I i II piętrze budynku (wymiana instalacji elektrycznej, szpachlowanie, gipsowanie i malowanie ścian, cyklinowanie i malowanie podłóg wraz z uzupełnieniem ubytków)
- remont sali nr 2 na parterze(wymiana instalacji elektrycznej, szpachlowanie, gipsowanie i malowanie ścian, cyklinowanie i malowanie podłóg wraz z uzupełnieniem ubytków budynku)
- założenie sieci internetowej (przewodowy)
- remont toalet znajdujących się w piwnicach budynku.

2) **Budynek dworski, czyli oficyna w zespole parkowo-pałacowym w Kołaczkowie**

nr rej. zabyt: 2520/A z 7.10.1955

- Wykonanie wszelkich niezbędnych prac wynikających z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwacje i utrzymanie obiektu.
- Adaptacja obiektu na potrzeby domu dziecka.

3) **Dawna stajnia dworska w Kołaczkowie, ob. siedziba Ośrodka Wspomagania Dzieci i Rodziny**

nr rej. zabyt: 2520/A z 7.10.1955

- Wykonanie wszelkich niezbędnych prac wynikających z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwacje i utrzymanie obiektu.

4) **Kościół ewangelicki w Miłosławiu, ob. Powiatowa Scena Kultury „Zamkowa"**

nr rej. zabyt. 1923/A z 29.12.1983

- Wykonanie dalszych prac remontowo - modernizacyjnych w kościele ewangelickim w Miłosławiu.

5) **Park krajobrazowy wraz grodziskiem w Zielińcu**

Park krajobrazowy z poł. XIX w.: nr rej. zabyt. 1797/A z 27.06.1980

Grodzisko stożkowate z późnego średniowiecza: nr rej. zabyt. 48/Wlkp./A z 10.09.2007

- Wykonanie wszelkich niezbędnych prac wynikających z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz prowadzenie bieżącej konserwacji i utrzymanie obiektu, pielęgnacja zieleni w parku, usuwanie drzew suchych i stanowiących zagrożenie, itp., opieka stanowiska archeologicznego (grodzisko stożkowate), miejsce należy pozostawić nienaruszone (na jego terenie istnieje zakaz

prowadzenia wszelkich prac ziemnych, które mogą prowadzić do przekształcenia bądź naruszenia substancji zabytkowej obiektu. Prace porządkowe prowadzone w jego obrębie wymagają uzyskania pozwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków).

Planowane działania przy pozostałych obiektach zabytkowych nie wpisanych do rejestru zabytków:

1) **Starostwo Powiatowe we Wrześni**
   - Wykonanie wszelkich niezbędnych prac wynikających z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwacje i utrzymanie obiektu.
2) **Dawny Ośrodek Zdrowia przy ul. 3 Maja we Wrześni**
   - Wykonanie wszelkich niezbędnych prac wynikających z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwacje i utrzymanie obiektu.
3) **Stary Szpital Powiatowy we Wrześni**
   - Wykonanie wszelkich niezbędnych prac wynikających z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwacje i utrzymanie obiektu.
   - Remont elewacji budynku.
4) **Blok żołnierski w zespole koszar wojskowych (1)**
   ob. Zespół Szkół Zawodowych nr 2 im. Powstańców Wielkopolskich we Wrześni
   - Wykonanie wszelkich niezbędnych prac wynikających z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwacje i utrzymanie obiektu.
5) **Dawna Szkoła Mleczarska we Wrześni**
   - Wykonanie wszelkich niezbędnych prac wynikających z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwacje i utrzymanie obiektu.
   - Trwa postępowanie komunalizacyjne, które ostatecznie przesądzi o przysługującym prawie własności na rzecz Powiatu Wrzesińskiego. Do tego czasu planuje się realizować bieżące prace konserwatorskie, remontowe - naprawcze.
6) **Pałac w Zielińcu**
   - Wykonanie wszelkich niezbędnych prac wynikające z corocznych przeglądów technicznych budynku oraz bieżącą konserwacje i utrzymanie obiektu.

2. Udzielanie dotacji na prace przy zabytkach

Udzielanie na wniosek zainteresowanych podmiotów dotacji celowych na sfinansowanie lub dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub budowlanych przy obiektach zabytkowych z terenu powiatu wrzesińskiego wpisanych do rejestru zabytków nie będących własnością powiatu, w szczególności obiektów architektury i budownictwa, zabytków ruchomych i zabytków archeologicznych na podstawie uchwały Rady Powiatu we Wrześni Nr 240/XXXV/2005 z dn. 17 listopada 2005 r., zmienionej uchwałą Rady Powiatu Wrzesińskiego nr 289/XLV/2018 z dnia 20.06.2018 r.

Działanie 2.1.:

Przyjmowanie przez Biuro Obsługi Interesanta Starostwa Powiatowego we Wrześni wniosków o dotację zainteresowanych podmiotów. Rozpatrywanie wniosków przez Zarząd Powiatu Wrzesińskiego. Przyznawanie dotacji na wniosek Zarządu Powiatu Wrzesińskiego przez Radę Powiatu Wrzesińskiego. Zawieranie umów, rozliczanie dotacji, kontrola wykonania zleconych zadań przez Zarząd Powiatu Wrzesińskiego.

Działanie 2.2.:

Prowadzenie wykazu o udzielonych dotacjach i informowanie o tym fakcie innych organów.

Działanie 2.3.:

Informowanie o innych zewnętrznych źródłach (zarówno publicznych jak i prywatnych) dofinansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub budowlanych przy obiektach zabytkowych.

3. Współpraca ze społecznymi opiekunami zabytków

Zgodnie a art. 103 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ustanawianie przez starostę na wniosek Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków społecznych opiekunów zabytków; cofanie ustanowienia społecznych opiekunów zabytków; prowadzenie listy społecznych opiekunów zabytków; wydawanie osobom fizycznym legitymacji społecznego opiekuna zabytków; wydawanie zaświadczeń osobom prawnym lub innym jednostkom organizacyjnym pełniącym funkcję społecznego opiekuna zabytków. Zgodnie z art. 102 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami społecznym opiekunem zabytków może być osoba posiadająca pełną zdolność do czynności prawnych, niekaralna, posiadająca wiedzę w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Funkcję społecznego opiekuna zabytków może sprawować też osoba prawna lub inna jednostka organizacyjna nieposiadająca osobowości prawnej. Zadaniem społecznych opiekunów zabytków jest podejmowanie działań związanych z zachowaniem wartości zabytków i utrzymaniem ich w jak najlepszym stanie, upowszechnianie wiedzy o zabytkach oraz współdziałanie w tym zakresie ze Starostwem oraz Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Na terenie powiatu wrzesińskiego funkcję społecznych opiekunów zabytków pełnią:

a) Sebastian Mazurkiewicz, decyzja starosty wrzesińskiego nr 1/2014,

b) Damian Staniszewski, decyzja starosty wrzesińskiego nr 1/2016,

c) Stowarzyszenie Projekt Września, decyzja starosty wrzesińskiego nr 2/2016.

Działanie 3.1.:

Prowadzenie listy społecznych opiekunów zabytków oraz wydawanie legitymacji społecznych opiekunów zabytków.

Działanie 3.2.:

Ścisła współpraca z Wielkopolskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków oraz Społecznymi Opiekunami Zabytków. Społeczni opiekunowie zabytków są łącznikiem informacji o stanie zachowanie zachowania zabytków. Powzięte informacje przekazują do Starostwa Powiatowego lub do Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków. Podejmują różne działania mające na celu upowszechnienie informacji o zabytkach, związane z zachowaniem zabytków (pomoc doradcza, przekazywania informacji z Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, Starostwa Powiatowego do właścicieli i użytkowników zabytków, inicjowanie działań zachowawczych na rzecz zabytków). Nie ma systemowych regulacji określających szczegółowo zakres współpracy Starosty ze społecznymi opiekunami zabytków.

4. Zajęcia obiektów zabytkowych

Wydawanie przez starostę na wniosek Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków decyzji o zabezpieczeniu obiektów zabytkowych zagrożonych zniszczeniem lub uszkodzeniem w formie ustanowienia czasowego zajęcia do czasu usunięcia zagrożenia lub – o ile usunięcie zagrożenia nie jest możliwe –

wywłaszczenie tych obiektów na wniosek Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków przez starostę na rzecz Skarbu Państwa lub gminy, na terenie której położony jest ten obiekt.

Działanie 4.1.: W przedmiotowej sprawie ścisła współpraca z Wielkopolskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Działanie 4.2.: Ścisła współpraca z samorządami gminnymi z terenu powiatu.

5. **Znakowanie zabytków**

Umieszczanie przez starostę w uzgodnieniu z Wielkopolskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków na obiekcie zabytkowym nieruchomym wpisanym do rejestru zabytków znaku informującego o tym, iż obiekt ten podlega ochronie zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz. U. z dnia 27 lutego 2004 r.).

Powiat Wrzesiński jako jeden z nielicznych samorządów w województwie wielkopolskim zmodernizował oznakowanie zabytków nieruchomych. Zniszczone i skorodowane tarcze wymieniono na nowe biało-niebieskie tabliczki. Znakowanie obiektów, które wpisano do wielkopolskiego rejestru po modernizacji oznakowania, każdorazowo konsultowane jest z Wielkopolskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków oraz właścicielem zabytku.

W powiecie wrzesińskim po akceptacji ze strony Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu przeprowadzono modernizację oznakowania zabytków wpisanych do rejestru zabytków. Obecnie większość obiektów zabytkowych na terenie powiatu posiada nowe oznakowanie. Znak Konwencji Haskiej zamieszczono na ponad 130 obiektach. Zabytki, które wpisano do rejestru po 2017 roku, a więc po przeprowadzonej modernizacji oznakowania, znakowane są po uprawomocnieniu się decyzji o wpisie i uzgodnieniu lokalizacji tablicy z Wielkopolskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Poznaniu.

Działanie 5.1.: Bieżąca kontrola stanu oznakowania zabytków oraz uzupełnianie brakującego oznakowania czy zamieszczanie nowego oznakowania.

6. **Wspieranie przedsięwzięć wspomagających turystykę**

Wspieranie na wniosek zainteresowanych podmiotów przedsięwzięć samorządów gminnych związanych z rozwojem infrastruktury turystycznej.

Działanie 6.1 Wspieranie podejmowanego przez gminy i inne podmioty zagospodarowania miejsc atrakcyjnych turystycznie, m. in. szlaków kulturowych, ścieżek edukacyjnych, tras rowerowych.

7. **Współpraca z podmiotami na rzecz ochrony dziedzictwa**

Współpraca z instytucjami i organizacjami działającymi na rzecz ochrony zasobów kulturowych i przyrodniczych oraz rozwoju turystyki w powiecie wrzesińskim. Powiat Wrzesiński współpracuje z instytucjami i organizacjami pozarządowymi działającymi w zróżnicowanych obszarach. Wśród nich można wymienić m.in. działania dotyczące kultury, sztuki ochrony dziedzictwa kulturowego. W ramach ochrony dziedzictwa Powiat Wrzesiński współpracuje z muzeami i instytucjami kultury z terenu powiatu przy organizacji przedsięwzięć kulturalnych i patriotycznych. Organizacje pozarządowe w ramach ogłaszanych przez Zarząd Powiatu Wrzesińskiego otwartych konkursach ofert realizują inicjatywy prezentujące dawne zwyczaje, miejsca i przedmioty, które ze względu na swoją historię są dziedzictwem kulturowym. Podmiotem, który szczególnie działa na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego oraz

jego promocji poprzez udzielanie dotacji, wspomaganie i doradzenie jest Lokalna Grupa Działania „Z Nami Warto", do której należą wszystkie gminy powiatu wrzesińskiego.

Działanie 7.1: Współpraca z organami samorządowymi, stowarzyszeniami oraz organizacjami pozarządowymi działającymi w sektorach edukacji oraz kultury i sztuki w zakresie:

- edukacji dzieci i młodzieży obejmującej ochronę dóbr kultury
- organizacji konkursów poszerzających wiedzę uczniów na temat idei propagujących walory powiatu wrzesińskiego w zakresie dziedzictwa kulturowego i jego ochrony,
- upowszechnianie kultury ze szczególnym nastawieniem na dzieci i młodzież,
- organizacja imprez mających znaczenie dla rozwoju kultury i integracji społeczności powiatu.

Działanie 7.2: Współpraca z organami samorządowymi, stowarzyszeniami oraz organizacjami pozarządowymi działającymi w sektorze kultury fizycznej i turystyki w zakresie:

- upowszechniania kultury fizycznej i turystyki, zwłaszcza wśród dzieci i młodzieży;
- organizowanie imprez sportowych, rekreacyjnych i turystycznych o zasięgu powiatowym.

Działanie 7.3: Współpraca z organizacjami ekologicznymi, realizującymi programy służące ochronie przyrody i edukacji ekologicznej w zakresie wymiany informacji i konsultowania projektów aktów prawnych dotyczących ochrony środowiska oraz edukacji ekologicznej w zakresie m. in. ochrony środowiska i ochrony dziedzictwa przyrodniczego.

8. Upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie

Upowszechnianie wiedzy o zasobach kulturowych i przyrodniczych powiatu oraz jego walorach turystycznych na stronie internetowej powiatu oraz innych dostępnych środkach masowego przekazu. W biuletynie informacyjnym „Przegląd Powiatowy", stronie internetowej www.wrzesnia.powiat.pl oraz profilu Facebook Powiatu Wrzesińskiego publikowane są artykuły związane z pracami remontowymi przy zabytkach, ich walorach artystycznych oraz wydarzeniach, jakie organizowane są w tych obiektach. Na ww. stronie w zakładce „Zabytki" zamieszczone są również informacje dotyczące zabytków w poszczególnych gminach (Kołaczkowo, Miłosław, Nekla, Pyzdry, Września). W ramach promocyjnych wydawnictw popularyzujących wiedzę o zabytkach powiatu wydano m.in. kalendarz na rok 2018 ze zdjęciami zabytków, kolorowankę dla dzieci oraz mapę turystyczną. Wśród materiałów promocyjnych znalazły się również koszulki z nadrukiem obiektów zabytkowych charakterystycznych dla każdej z gmin powiatu.

Działanie 8.1.: Wydawanie niekomercyjnych niskonakładowych wydawnictw (drukowanych: przewodników, albumów, widokówek, folderów itp. lub wykorzystujących inne techniki zapisu) popularyzujących wiedzę o zasobach kulturowych i przyrodniczych powiatu; dofinansowywanie wydawnictw promujących dziedzictwo powiatu, współpraca z organizacjami działającymi na rzecz promocji regionu w tym zakresie.

7. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI ORAZ MONITORING POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

7.1. Instrumentarium realizacji

Podmiotem formułującym powiatowy program opieki nad zabytkami jest samorząd powiatowy. Realizacja programu odbywać się będzie poprzez zespół działań zarządu powiatu na rzecz osiągnięcia celów w nim przyjętych. Samorząd ma oddziaływać na różne podmioty związane z obiektami zabytkowymi, w tym również na mieszkańców powiatu w celu wywołania w nich pożądanych zachowań prowadzących do realizacji zamierzonych celów. Zakłada się, że w realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami wykorzystane zostaną następujące grupy instrumentów: instrumenty prawne, finansowe, społeczne, koordynacji i kontroli.

1. Instrumenty prawne:

- programy określające politykę państwa i województwa w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego,
- dokumenty wydane przez Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wynikające z przepisów ustawowych,
- uchwały Rady Powiatu Wrzesińskiego
- uchwały rad gminnych z terenu powiatu wrzesińskiego (miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, zwolnienia i ulgi dla właścicieli obiektów zabytkowych).

2. Instrumenty finansowe:

- środki własne zatwierdzone uchwałą Rady Powiatu Wrzesińskiego
- inne środki publiczne (dotacje, subwencje, dofinansowania) m.in.:

Dotacje państwowe

Sprawy, związane z dofinansowaniem prac przy obiektach zabytkowych, reguluje rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

Dotacja celowa może być udzielona po złożeniu wniosku o udzielenie dotacji celowej do:

1) ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, zwanego dalej „ministrem", przez osobę fizyczną, jednostkę samorządu terytorialnego lub inną jednostkę organizacyjną, będącą właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa albo do rejestru zabytków albo jednostkę organizacyjną posiadającą w trwałym zarządzie zabytek wpisany do rejestru zabytków;

2) wojewódzkiego konserwatora zabytków właściwego ze względu na miejsce położenia albo przechowywania zabytku, przez osobę fizyczną, jednostkę samorządu terytorialnego lub inną jednostkę organizacyjną, będącą właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadającą taki zabytek w trwałym zarządzie.

Dotacje wojewódzkie

Dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków odbywa się na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz na podstawie uchwały Sejmiku Województwa (Powiatu) w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie,

restauratorskie i roboty budowlane.

Dotacje gminne

Zgodnie z art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz zgodnie z ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach jest również obowiązkiem jednostki samorządu terytorialnego szczebla gminnego. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest jej zadaniem własnym.

Dotacje Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji - fundusz kościelny

Środki Funduszu Kościelnego można przeznaczyć na remonty i konserwacje obiektów sakralnych o wartości zabytkowej (art. 9 ust. 1 ustawy z dnia 20 marca 1950 i § 1 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 sierpnia 1990 r. w sprawie rozszerzenia celów Funduszu Kościelnego, Dz.U. nr 61 poz. 354). Dotacja mogą być objęte podstawowe prace zabezpieczające obiekt: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie, odgrzybianie, izolacja, wymiana stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, odgromowej, przeciwwłamaniowej i przeciwpożarowej.

Dotacje i świadczenia Instytutu Pamięci Narodowej

Na podstawie Ustawy z dnia 22 listopada 2018 r. o grobach weteranów walk o wolność i niepodległość Polski fundacje, stowarzyszenia, kościoły lub związki wyznaniowe, inne osoby prawne oraz jednostki organizacyjne niebędące osobami prawnymi, którym ustawa przyznaje zdolność prawną, sprawujące opiekę nad grobami weteranów walk o wolność i niepodległość Polski, wpisanymi do ewidencji, mogą się ubiegać o udzielenie dotacji celowej z budżetu państwa w celu sfinansowania albo dofinansowania zadań związanych z opieką nad tymi grobami, w szczególności na pokrycie nakładów koniecznych na wykonywanie czynności związanych z budową, remontem, przeniesieniem lub utrzymaniem tych grobów. Dotacja na dofinansowanie zadań może być udzielona w wysokości do 80% nakładów koniecznych na wykonanie tych zadań. Natomiast osoba fizyczna sprawująca opiekę nad grobem weterana walk o wolność i niepodległość Polski, wpisanym do ewidencji, może ubiegać się o przyznanie świadczenia pieniężnego na pokrycie całości lub części kosztów sprawowanej opieki, zwanego dalej „świadczeniem", w szczególności na pokrycie nakładów koniecznych na wykonywanie czynności związanych z budową, remontem, przeniesieniem lub utrzymaniem grobu.

Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego:

Program „Dziedzictwo Kulturowe"

Program ten stanowi kontynuację finansowania w ubiegłych latach. Celem programu jest ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego w kraju i za granicą, wspieranie działalności muzeów oraz popularyzacja kultury ludowej. Program „Dziedzictwo kulturowe" składa się z następujących priorytetów:

- **Ochrona zabytków**

Celem priorytetu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne. Dofinansowanie dotyczy zabytków wpisanych do rejestru zabytków. Do priorytetu nie kwalifikują się projekty realizowane przy udziale środków europejskich. O dotację mogą starać się osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego oraz inne jednostki organizacyjne (samorządowe jednostki kultury, kościoły, związki wyznaniowe, podmioty prowadzące działalność gospodarczą, organizacje pozarządowe). Finansowanie odbywa się w formie udzielenia dotacji lub refundacji w okresie trzech lat od przeprowadzenia prac przy zabytku. Priorytet skupia się na celach: - ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego, - konserwacja i rewaloryzacja zabytków, - udostępnianie zabytków na cele publiczne.

• Wspieranie działań muzealnych

Celem priorytetu jest wspieranie działalności z zakresu opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych. W ramach priorytetu można ubiegać się o dofinansowanie zadań w zakresie: organizacji czasowych wystaw muzealnych; modernizacji i tworzenia stałych wystaw muzealnych; publikacji katalogów do wystaw muzealnych; konserwacji muzealiów, archiwaliów, starych druków, rękopisów, kartografii, muzykaliów, ikonografii, grafiki artystycznej, dokumentów życia społecznego; a także doposażenia pracowni konserwatorskich.

• Kultura ludowa i tradycyjna

Celem priorytetu jest wspieranie najwartościowszych zjawisk z zakresu szeroko pojętej kultury ludowej, miedzy innymi promowanie działań artystycznych będących twórczym upowszechnieniem elementów sztuki regionalnej. Dotacje przeznaczone są na działania o charakterze edukacyjnym, służące przekazywaniu umiejętności i tradycji, szczególnie w formie „warsztatów tradycyjnych rzemiosł" i „szkół ginących zawodów", a także działania na rzecz ochrony unikalnych elementów kultury tradycyjnej, szczególnie w zakresie architektury regionalnej.

• Ochrona zabytków archeologicznych

Celem priorytetu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących nieinwazyjne badania archeologiczne, ewidencję i inwentaryzację zabytków archeologicznych oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych. W ramach priorytetu minister realizuje również dotacje na prowadzenie badań archeologicznych wraz z wykonaniem ich dokumentacji, jeżeli przeprowadzenie tych badań jest niezbędne w celu ochrony tych zabytków w przypadku:

- prowadzenia robót budowlanych przy zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru, objętym ochroną konserwatorską na podstawie ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub znajdującym się w ewidencji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków,
- prowadzenia robót ziemnych lub zmiany charakteru dotychczasowej działalności na terenie, na którym znajdują się zabytki archeologiczne, co doprowadzić, może do przekształcenia lub zniszczenia zabytku archeologicznego. Dotację na przeprowadzenie badań archeologicznych otrzymać może osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna zamierzającej realizować te działania, w przypadku gdy koszt planowanych badań archeologicznych i ich dokumentacji będzie wyższy niż 2% kosztów planowanych do przeprowadzenia działań.

• Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju

Celem programu jest dążenie do zapewnienia godnego miejsca spoczynku naszym poległym i pomordowanym oraz troska i opieka nad miejscami pochówku znajdującymi się poza granicami kraju.

• Groby i cmentarze wojenne w kraju

Celem programu jest wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem, a także wspieranie prowadzenia działań naukowych upowszechniających wiedzę na temat tych wydarzeń.

• Kultura cyfrowa

Celem programu jest udostępnianie i umożliwianie ponownego wykorzystywania zasobów cyfrowych do celów popularyzacyjnych, edukacyjnych i naukowych, uwzględniające opracowanie i digitalizację zasobów dziedzictwa kulturowego.

• Program „Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego"

Celem programu jest zwiększenie efektywności wykorzystania środków europejskich na rzecz rozwoju kultury, w tym ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego. Program polega na dofinansowaniu przez Ministra Kultury wkładu własnego do wybranych projektów realizowanych przy udziale środków europejskich. Dofinansowanie dotyczy projektów realizowanych w latach 2007- 2013 w ramach: PO Infrastruktura i Środowisko, Regionalnych Programów Operacyjnych, PO Innowacyjna Gospodarka, PO Kapitał Ludzki Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich, Programów Europejskiej Wspólnoty Terytorialnej, Programu Kultura oraz ich następców, które ogłoszone są w ramach finansowania UE.

Uprawnionymi do otrzymania dotacji są: jednostki samorządu terytorialnego, państwowe i samorządowe instytucje kultury, kościoły i związki wyznaniowe, organizacje pozarządowe działające w sferze kultury, etc. Promesa MKiDN może pokryć maksymalnie 85 % wkładu krajowego (własnego) wnioskodawcy. W szczególnych przypadkach, Minister Kultury może zdecydować o pokryciu więcej niż 85% wkładu krajowego lub nawet odstąpić od wymogu posiadania tego wkładu.

- w ramach dotacji przyznawanych przez Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków na podstawie wniosków złożonych przez właścicieli, posiadaczy lub użytkowników zabytków.
- w ramach pomocy finansowej udzielanej jako dotacje przez Samorząd Województwa Wielkopolskiego na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami. Są to dotacje celowe z budżetu na finansowanie lub dofinansowanie prac remontowych i konserwatorskich obiektów zabytkowych.

- **Fundusze strukturalne Unii Europejskiej**

Do programów wspierających m.in. dziedzictwo kulturowe poprzez fundusze pochodzące z Unii Europejskiej oraz Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego należą: Regionalne Programy Operacyjne, Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko, Program Operacyjny Innowacyjna Gospodarka, Program Operacyjny Kapitał Ludzki, Program Europejskiej Współpracy Terytorialnej.

W trakcie obowiązywania Programu (lata 2021-2024) wsparcie kultury i ochrony zabytków w perspektywie finansowej 2021–2027 będzie możliwe w ramach Celu Polityki 5 – Europa bliżej obywateli dzięki

wspieraniu zrównoważonego i zintegrowanego rozwoju obszarów miejskich, wiejskich i przybrzeżnych w ramach inicjatyw lokalnych. Cel Polityki 5 będzie wdrażany poprzez realizację projektów wynikających ze strategii terytorialnych obejmujących swoim zakresem cele szczegółowe i rodzaje interwencji, m.in. takie jak:

- ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego i usług w dziedzinie kultury, jako ważnych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego danego obszaru;
- rozwój obszarów o wysokich walorach przyrodniczych i krajobrazowych, jak też opartych o właściwości uzdrowiskowe i walory kulturowe stanowiące o ich wysokiej atrakcyjności turystycznej, m.in. na potrzeby rozwoju sektora turystyki, ekoturystyki czy srebrnej gospodarki.

- środki ze źródeł prywatnych - środki osób fizycznych, organizacji pozarządowych – stowarzyszeń, fundacji, kościelnych osób prawnych itp.

3. Instrumenty społeczne:

- uzyskanie poparcia lokalnej społeczności dla programu poprzez sprawną komunikację,
- edukacja i tworzenie świadomości potrzeby istnienia i ochrony dziedzictwa kulturowego w lokalnej społeczności,
- współpraca z organizacjami społecznymi.

4. Koordynacja i kontrola

- gromadzenie stale aktualizowanej wiedzy o stanie zachowania obiektów, prowadzonych pracach remontowych i konserwatorskich przez powiat wrzesiński, jako właściciela niektórych obiektów zabytkowych; brak natomiast narządzi do pozyskiwania informacji o stanie zachowania obiektów, prowadzonych pracach remontowych i konserwatorskich dotyczących pozostałych obiektów zabytkowych stanowiących własność innych podmiotów – w tym zakresie informacje będą gromadzone przez Starostwo Powiatowe we Wrześni na podstawie możliwych do pozyskania danych.
- wewnętrzne okresowe sprawozdania z realizacji niniejszego programu.

7.2. Monitoring realizacji

Zgodnie z art. 87, ust. 5 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2003, nr 162, poz. 1568 zez mianami), za monitorowanie realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami odpowiada Zarząd Powiatu. W tym celu Uchwałą nr 1338/2022 Zarządu Powiatu Wrzesińskiego z dnia 19 stycznia 2022 r. powołany został zespół ds. tworzenia, realizacji i monitorowania Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Wrzesińskiego na lata 2022-2025. Sporządza on co dwa lata sprawozdanie z realizacji programu i przedstawia je Radzie Powiatu Wrzesińskiego. W okresach czteroletnich dokonywana będzie przez Zarząd Powiatu ocena realizacji programu. Ocena ta będzie udostępniana do publicznej wiadomości.

STAROSTA
Dionizy Jaśniewicz